

האוניברסיטה העברית בירושלים
הפקולטה למדעי החברה
בית הספר ע"ש פדרמן למדיניות ציבורית וממשל

"וְהָגִיתָ בּוֹ יוֹמָם וְלַיְלָה"¹?

מנגנונים ליצירת שיח אלטרנטיבי בקרב הקהילה החרדית
בישראל

עבודת גמר לתואר מוסמך במדיניות ציבורית
בהנחייתם של ד"ר ורדה וסרמן וד"ר גדי טאוב

מגישה: דנה ברוקמן
036695740
נובמבר 2013 - כסלו התשע"ד

---

¹ יהושע, א', ח'

תוכן עניינים

2	תקציר
3	מבוא
7	סקירת ספרות
7	מי הם החרדים
9	החרדים במדינת ישראל ויחסם לעבודה ולהשכלה גבוהה
12	מדיניות לשילוב חרדים במוסדות להשכלה גבוהה במבט לתעסוקה
16	ניתוח שיח
18	תקשורת אלטרנטיבית
22	העיתונות החרדית
24	מתודולוגיה
24	איסוף נתונים
27	ניתוח הנתונים
29	ממצאים
30	אסטרטגיה ראשונה- ערעור מרוכך
30	סמכות רבנית עקיפה
31	שלמות מניין לומדי התורה
33	התמודדות עם חסמים
34	אסטרטגיה שניה- היברידיות דיסקורסיבית
34	פלורליזם מכוון
36	ניגודים סמוכים
40	אסטרטגיה שלישית- ערעור פרובוקטיבי
41	עיתויי פרובוקטיבי
43	לגיטימציה חילונית
45	שיוך אמירות פרובוקטיביות לרבני ההגמוניה
47	אסטרטגיה רביעית- "טבעון" דמות חרדית "חדשה"
47	היענות לדרישות הציבור Bottom Up
49	יישוב הסתירה
51	דיון ומסקנות

תקציר

"וְהָיְתָה בּוֹ יוֹמָם וְלַיְלָה" (יהושע, א', ח') הוא הציווי העומד בבסיס דמותו האידאית של החרדי הלומד תורה.

האוכלוסייה החרדית מהווה קבוצת מיעוט במדינת ישראל. אוכלוסייה זו מקיימת אורח חיים אלטרנטיבי לזה הרווח בקרב הציבור הכללי בישראל, על ידי היבדלות והסתגרות מרצון, והסתמכות על מוסדות ייחודיים לה, היוצרים מערכת תרבותית ונורמטיבית שונה. קבוצה אלטרנטיבית זו עוברת תהליכים עמוקים של שינוי בכל הנוגע לחברת הלומדים שלה, שבמידה רבה מהווה את הבסיס עליו מושתת החברה החרדית כולה.

מחקר זה יבחן תמורות ביחסה של החברה החרדית להשכלה ולתעסוקה, ויטען כי החברה החרדית בישראל עוברת תהליך של ערעור על השיח הרבני הגמוני, היוצר שיח של הסתגרות מפני חברת הרוב הכללית, אל עבר פתיחות אל הציבור הכללי דרך נושאים של השכלה ותעסוקה. עיתון "משפחה" שמהווה עיתונות אלטרנטיבית בתוך קבוצה אלטרנטיבית זו, ער לתהליכים אלו ואף שותף ביצירתם. מחקר זה יחשוף ארבעה מנגנונים באמצעותם עיתון "משפחה" מייצר שיח אלטרנטיבי לזה ההגמוני רבני שמרני, ויראה כיצד הוא יוצר דמות חרדית "חדשה", כזו שלוקחת חלק בכל מוסדותיה הענפים והמבוססים של החברה החרדית, ויחד עם זאת ללא כל סתירה מצליחה לשלב השכלה ותעסוקה.

רוחות שינוי אלו מתרחשות בלב ליבו של הציבור החרדי, ועולות בקנה אחד עם מגמות בהן מעוניינים מתווי המדיניות. יחד עם זאת, ערעור על שיח הגמוני הנו עניין רגיש בחברה היררכית כמו זו החרדית, ולפיכך מוצא לנכון מחקר זה להמליץ על חבירה זהירה לקולות אלו האלטרנטיביים, בכדי לסייע לתהליכים אלו, ולא להשיגם לאחור.

מבוא

"בשבוע שעבר התקיים כנס לחיזוק "בדק הבית" בקרב כלל הציבור התורני, בו נשמעו דברים מאת ראשי הישיבות על נוקיהם של עיתונים שאין רוח חכמים נוחה מהם... אחד הסימפטומים הנובעים מנגע השבועונים הוא היווצרותם של "חרדים חדשים" כפי שזה מוגדר" (יתד נאמן, שוסלנד, 4.11.2008, עמ' 27).

היחס להשכלה בקרב החרדים היה ועודנו תופס נפח משמעותי בדיונים פנים קהילתיים. בשנים האחרונות עולה הנושא ביתר שאת סביב המאבק בין העיתונות ההגמונית לבין העיתונות האלטרנטיבית החרדית, וזאת בעיקר לנוכח חששה של ההגמוניה החרדית מפני היווצרותה של דמות חרדית חדשה, שהיא גם משכילה וגם מפרנסת את ביתה. מחקר זה יתחקה אחרי ניסיונותיו של השבועון החרדי "משפחה", שהוא בין העיתונים הנפוצים ביותר בקרב הציבור החרדי, לייצר שיח אלטרנטיבי, שבסופו של דבר יוצר את אותה דמות חרדית חדשה, וזאת בעזרת ארבע אסטרטגיות דיסקורסיביות.

בשנים האחרונות הולך וצובר תאוצה העיסוק בקהילה החרדית בעיתונות בקרב מקבלי ההחלטות ובאקדמיה. נראה כי העיסוק בקבוצה זו על כל גווניה נובע מסיבות כלכליות ודמוגרפיות השלובות זו בזו, שכן האוכלוסייה החרדית בישראל הולכת וגדלה בקצב גבוה, ויחד עם זאת, גדל שיעור העוני בקרבה והוא גבוה מאד ונאמד ב- 50%. אוכלוסיית החרדים נחשפה תחת אור הזרקורים בעיקר עקב קבלתה של ישראל כחברה בין מדינות ה-OECD, ובתוך כך התגלה כי ישראל מדורגת במקום האחרון במדד העוני בהשוואה לשאר המדינות החברות בארגון. עוניה של ישראל על פי הממצאים של ה-OECD נגרם כתוצאה ממצבן הכלכלי של שתי אוכלוסיות מרכזיות בתוכה: האוכלוסייה החרדית והאוכלוסייה הערבית. מצד אחד, הכניס זרקור ה-OECD את הארגונים החוץ-פרלמנטרים ואת המוסדות הממשלתיים בישראל ל"כוננות גבוהה". אלו מנסים בשנים האחרונות להתמודד עם בעיית העוני בקהילה החרדית, אולם הם נתקלים בחסמים של הקהילה, שההתבדלות מהציבור הכללי היא עיקרון מנחה בקיומה ובזהותה. מן הצד האחר, גם החברה החרדית מוצאת את עצמה בשנים האחרונות בעיצומו של תהליך של שינויים פנימיים.

ראשית, פטירתו של הרב שך, המנהיג הכריזמטי, הותירה ריק מנהיגותי בציבור החרדי. את מקומו תפסו שני מנהיגים- הרב אלישיב, שגם הוא נפטר, זה לא מכבר, והרב שטיינמן, המכהן היום כ"מנהיג הדור" היחיד. אולם שני רבנים אלו לא נתפסו ככריזמטיים די הצורך ולא בעלי יכולת הובלה של הציבור החרדי, וכתוצאה מכך הותירו מקום לשינויים ולריבוי דעות.

השינוי השני הוא כלכלי, והוא נוגע לעניינים מקומיים כמו גם לגורמים מאקרו-כלכליים. המיתון העולמי והגרעון התקציבי יחד עם קיצוץ בקצבאות הילדים הרעו לחרדים, ועדיין משפיעים על מצבם הכלכלי. השיח אודות "עוני מרצון" החל להיסדק, וחרדים רבים יצאו, או מעוניינים לצאת, אל מעבר ל"חומות" הקהילה החרדית לעולם התעסוקה והשכלה במטרה לרכוש משלח יד מכניס מבחינה כלכלית. בשנים האחרונות אנו עדים לקבוצה של חרדים בני מעמד הביניים הרואים עצמם כחלק מהציבור החרדי וממערכת החינוך החרדית, ויחד עם זאת קבוצה זו יוצאת את חומות הקהילה החרדית ומקיימת קשר רציף עם האוכלוסייה שמחוץ לקהילה החרדית בין היתר באמצעות רכישת השכלה ועבודה במקצוע "מכובד". אלה הם ה"חרדים החדשים" (זיכרמן וכהנר, 2012). חרדים אלה ומאפייניהם מצויים בליבו של המאבק בין העיתונות החרדית ההגמונית והשמרנית, לבין העיתונות החרדית האלטרנטיבית והליברלית יותר.

שינוי פנימי שלישי המתרחש בתוך הקהילה החרדית הוא שינוי תרבותי. תרבות הצריכה החלה לחדור את חומות ההסתגרות החרדית וכיום ניתן לראות יותר צרכנות שלא לשם קיום בסיסי בלבד. ניתן לאפיין חלק נכבד מהציבור החרדי כבעל מאפיינים מערביים מובהקים: כצרכני תרבות, כצרכני מוצרי אלקטרוניקה, כצרכני מוצרים הקשורים בדימויי הגוף וצרכני תקשורת כללית ושימוש באינטרנט בנוסף על צריכת כלי התקשורת החרדים. צריכת עיתונות מאוד נפוצה בקרב הציבור החרדי, שכן היא מעידה על זהותו והשתייכותו של הקורא (נריה בן שחר, 2008).

הספרות התיאורטית אמנם אינה רואה את החברה החרדית כאוכלוסייה הומוגנית, שכן היא מתייחסת לחלוקה הפנימית בין החצרות הרבניים, אולם היא אינה מתייחסת דייה לניואנסים שבתוך כל אחת מהקבוצות או למגמות חוצות-קהילה. מחקר זה יתייחס לקבוצת חרדים שהולכת וגדלה בתוך הקהילה החרדית המעוניינת לצאת את חומות הקהילה החרדית מבלי שמדובר בחצר כזו או אחרת תוך כדי התבוננות בחרדי כפרט ולא כציבור.

כמו כן, רובה של הספרות המקצועית מתבוננת בקהילה החרדית בראיה היסטורית, בעוד מחקר המתחקה אחר התמורות החלות עתה בקרב ציבור זה, דל באופן יחסי. מחקר זה יוסיף ידע על תמורות בחברה החרדית בימינו אנו.

הספרות התיאורטית אינה עוסקת ביצירת מנגנונים המאפשרים צמיחה של שיח אלטרנטיבי לזה הרבני, ובכלליות לזה השמרני. לפיכך מציע מחקר זה לחקור את הצמיחה של שיח אלטרנטיבי בעיתון אלטרנטיבי חרדי. התרומה שהמחקר מציע היא, אם כן, לחקר החברה הישראלית (ובעיקר זו החרדית) ולהבנה כיצד צומח שיח אלטרנטיבי בקרב אוכלוסייה שמרנית ביסודה.

תרומה חשובה נוספת היא בתחום חקר התקשורת, שכן מחקר זה מוסיף על הספרות התיאורטית אודות תקשורת אלטרנטיבית ומוצא תופעה תקשורתית אלטרנטיבית שמהווה מקרה מעניין לתיאוריות אודות תחום מחקר זה. המחקר אודות עיתונות אלטרנטיבית במאה העשרים ואחת הוא יחסית דל מתוך ההנחה שרוב הפעילות האלטרנטיבית התקשורתית מצויה במדיום האינטרנטי ולא בעיתון מודפס, ואילו מחקר זה בוחן עיתון מודפס כמקרה-בוחן של עיתונות אלטרנטיבית שמאתגרת את השיח ההגמוני של העיתונות החרדית.

כאמור בשנים האחרונות מקבלי ההחלטות ומתווי המדיניות מנסים להתמודד עם עוניה של האוכלוסייה החרדית. בניגוד לתפיסה הרווחת שמדיניות תמיד מוכתבת רק מ"למעלה" (Top-Down), מחקר זה מציע את האפשרות ההפוכה לשינוי, מדיניות שצומחת מהשטח (Bottom-Up) באמצעות עיתונות קהילתית. אין בכך כדי להפריך את קיומה של מדיניות המוכתבת מ"למעלה", אלא לראות בעיתונות שחקן חשוב שמשלים אותה מ"למטה". בהקשר זה חשוב לציין כי המדיניות הממשלתית ביחס לאקדמיזציה של החרדים היא ברורה ובאה לידי ביטוי במתן תמריצים להעסקת חרדים משכילים, ניסיון לשלב חרדים במוסדות להשכלה גבוהה ובניית מסלולים מותאמים לדרישות הציבור. ואולם, מדיניות זו נתקלת בהתנגדויות רבות בקרב הקהילה, שמנסה לייצר בעצמה את הדרך בה תישמר זהותו החרדית של החרדי העובד והלומד, ומדגישה לרוב את התהליכים בחברה החרדית כפנימיים לה ושאינם תלויים בגורמים חיצוניים לקהילה.

לצורך מחקר זה נבחר עיתון "משפחה" כמקרה בוחן, בראש ובראשונה כי הוא מייצג שיח שונה מזה של הרבנים ההגמוניים, המיוצג בעיתונים "יתד נאמן" ו"המודיע". כמו כן, עיתון "משפחה" הוא בעל תפוצה מאוד רחבה בקרב הציבור החרדי, ולכן ההגמוניה מגיבה לו, והוא מגיב לה חזרה,

כך שנוצרת דיאלקטיקה מעניינת בין שני שיחים שונים במגזר החרדי היוצרת בסופו של יום שיח חדש, ואף דמות חרדית חדשה, כזו המערערת על ההגמוניה החרדית הנוכחית.

לצורך המחקר הנוכחי נסקרו מתוך עיתון "משפחה" כל הכתבות הנוגעות בהשכלה ויציאה לעבודה משני טעמים. הטעם הראשון הוא שעיסוקו של עיתון "משפחה" בנושאים אלו גרר אחריו התבטאויות חריפות מאוד מצד ההגמוניה החרדית, המייצרת שיח של התבדלות והסתגרות. הטעם השני קשור בבחינה היסטורית. לפי רוב ספרות המחקר, החרדיות צמחה כתגובת-נגד לתנועת ההשכלה. לפיכך, ההתנגדות להשכלה מהווה אבן בסיס בקיום החרדי, ולכן דיון אודות עידוד יציאת חרדים לרכישת השכלה מהווה קריאת תיגר מאוד רצינית אודות מהות החרדיות. השילוב של השכלה עם עבודה נבע מהעובדה שכתבות רבות התייחסו אל הנושאים הללו כסובב ומסובב, ולכן לעיתים קרובות הם נידונים יחדיו באותה הכתבה.

המחקר הנוכחי יראה כיצד עיתון "משפחה" מייצר שיח אלטרנטיבי לזה ההגמוני, על ידי תהליך של מיסוד דמות חרדית חדשה שמצליחה להכיל בתוכה שני לחצים "סותרים": מחד גיסא, שמירה על הסמכות הרבנית ושיוך לקהילה החרדית על כל מוסדותיה החינוכיים, משפטיים, כלכליים ועוד, ומאידך גיסא יוצאת את גבולות הקהילה החרדית ומקיימת מערכת יחסים עם העולם הכללי, ובכך שוברת את השיח והמצויאות אותה מייצרת ההגמוניה החרדית. במילים אחרות, המחקר יציג את האסטרטגיות השונות בהן נוקט עיתון "משפחה" בניסיון לגשר בין האידיאולוגיה המסתגרת של ההגמוניה החרדית לבין אידיאולוגיה ליברלית יותר אותה הוא מנסה לקדם באמצעות יצירת שיח אלטרנטיבי.

הואיל והחברה החרדית אינה הומוגנית, מחקר זה נסמך על הגדרה רחבה של "חרדיות", על-פי חרדיות היא תוצר של הגדרה סובייקטיבית, כך שמי שמגדיר עצמו חרדי יחשב לחרדי, כולל "החרדים החדשים", אותם מנסה ההגמוניה להציג כבעלי זהות לא חרדית. הכינוי "חרדי חדש" נחשב לשם גנאי בקרב הציבור החרדי (כהנר, 2012). יחד עם זאת, יש הטוענים כי התופעה החדשה היא דווקא חברת הלומדים, שמקדישה את חייה ללימוד התורה ולא לפרנסה, וכי הדורות הקודמים עבדו לפרנסתם, למדו תורה ופרנסו את קומץ התלמידים החכמים ביותר. העיתונות ההגמונית בוחרת בכינוי זה כאשר היא מעוניינת להוריד מכבודו של אדם, או עיתון, כמו עיתון "משפחה". אולם, במחקר זה דמות זו שמצליחה להכיל את הלוגיקות הסותרות בשיח החרדי היום, תקרא "חרדי חדש", לא משום שישנה כוונה לפגוע באף אדם, אלא מכיוון שזהו המונח השגור והידוע ביותר שמשחקי הלשון שלו ברורים לכל. כמובן ש"חרדי חדש" אינה דמות הנתפשת

במחקר זה כשלילית, אלא להיפך. נראה כי החרדי החדש מצליח להוות גשר בין העולם החילוני, לעולם החרדי ולמוסס את אוסף הדעות הקדומות והפחד הקיים בין שני ציבורים שונים אלו.

עבודה זו נסמכת על מחקר איכותני, במסגרתו נסקרו 3,420 גיליונות של עיתון "משפחה", "המודיע" ו"יתד נאמן", כאשר כל כתבה שהתייחסה להשכלה או תעסוקה נבחנה על מנת לקבל תמונה ברורה וכוללת של תהליכים המתרחשים בימים אלו בקרב הציבור החרדי.

עבודה זו תסקר את הספרות הקיימת היום אודות החברה החרדית ותבחן את המדיניות שנקטה במהלך השנים בניסיון לשלבם בעולם ההשכלה והתעסוקה הישראלי. על מנת לבחון את עיתון "משפחה" בהקשר בו הוא נכתב תסקור עבודה זו את התיאוריות אודות ניתוח שיח, וכן אודות תקשורת אלטרנטיבית. לאחר מכן תוצג המתודולוגיה בה נקט מחקר זה על מנת לחשוף ארבע אסטרטגיות ליצירת שיח אלטרנטיבי על ידי עיתון אלטרנטיבי חרדי. עם תם פרק זה יוצגו ממצאי מחקר זה, ולבסוף יוצגו מסקנות מחקר זה.

סקירת ספרות

א. מי הם החרדים?

נכון לשנת 2009 מהווים החרדים במדינת ישראל 9.1% מסך כל האוכלוסייה (פרידמן, שאול- מנע ועוד, 2011). גבולות ההגדרה של זהות "החרדי" הם רחבים וחמקמקים. הספרות המחקרית נוהגת להשתמש בשלוש הגדרות מקובלות. על פי הראשונה, חרדי הוא מי שמקפיד "קלה כחומרה" במצוות ובהלכות. במילים אחרות, חרדי הוא זה שיאכל רק אוכל שאושר בהכשרים מאוד מחמירים, יתרחק מהציבור הכללי (החילוני) "חסר הצניעות" ויאמץ אורח חיים סגפני. על פי השנייה, חרדי הוא מי ששולח את ילדיו למערכת החינוך החרדית ומכפיף עצמו לדברי ההנהגה החרדית. על פי השלישית, "חרדי" היא הגדרה סובייקטיבית, ומי שמגדיר עצמו כחרדי הוא חרדי (זיכרמן וכהנר, 2012). בעבודה זו תאומץ ההגדרה השלישית, שכן מחקר זה בוחן תהליכים רחבים בתוך הציבור החרדי, ואינו מעוניין להתמקד בחצר מסוימת ובתהליך בחירת ההלכות

והיתרים הייחודיים לה. כמו כן, חוקרים רבים סבורים כיום שההגדרה השנייה מגולמת בתוך ההגדרה השלישית, וכי מי שמגדיר עצמו חרדי שולח את ילדיו למערכת החינוך החרדית.

באופן גס, ניתן לומר כי הקהילה החרדית מונה שלוש קבוצות עיקריות: החסידים, הליטאים והספרדים. אין הערכה מדויקת לגבי גודלה של כל קבוצה, אולם נהוג לחשוב כי כל קבוצה מהווה שליש מסך כלל החרדים. הזרם הליטאי נחשב לאליטה החרדית, ושינויים שחלים בו משפיעים לרוב על שאר הזרמים. כל החרדים רואים בלימודי התורה אידיאל מקודש, כולל החרדים החדשים, אשר אינם שייכים לקבוצה זו או אחרת. יחד עם זאת, החרדים החדשים בעצמם הם בוגרי מוסדות החינוך החרדיים ומחשיבים עצמם חרדים. מבחינה חיצונית, פנימית וקהילתית ניכר שהם חרדים, שכן הם נשמעים להוראות הרבנים והולכים לקבל את ברכתם. מבחינתם, לימודי התורה הם ערך נשגב, למרות שהם לא מהווים חלק מחברת הלומדים ואינם מחנכים את ילדיהם בהתאם לערכי חברת הלומדים. רובם מצביעים למפלגות החרדיות, אולם במקביל הם מקיימים שיח משותף עם הישראליות החילונית. הם צורכים תקשורת חרדית וגם תקשורת חילונית ולמרבתם השכלה מקצועית או אקדמית. לפיכך, גבוה כושר ההשתכרות שלהם משל חבריהם החרדים שאינם משכילים ושאינם עובדים. חייהם של החרדים החדשים על התפר שבין הקהילה החרדית, לבין הציבור הכללי מציבים אותם בפני אתגרים חדשים שאין להם פתרונות מוכנים מקרב הקהילה החרדית. זאת בעיקר לנוכח המצב שהם אינם שייכים לקבוצה או לחצר מסוימת, דבר המאלץ אותם להתמודד עם בעיות של היעדר סמכות רבנית המתאימה להתמודדויות היום-יומיות שלהם ומערכת חינוך המותאמת לילדיהם. היעדרות זו מעמידה את החרדים החדשים בפני בעיות חוזרות ונשנות שאינן מקבלות מענה, דבר המקשה עליהם את קיומו של אורח החיים החרדי הנסמך על ברי סמכות (זיכרמן וכהנר, 2012).

ב. החרדים במדינת ישראל ויחסם לעבודה ולהשכלה גבוהה

לרוב, המחקר האקדמי טוען כי החרדיות היא תופעה שנוצרה כתנועת-נגד לתנועת ההשכלה באירופה, כך שבאופן אינהרנטי מובנית בקרב הקהילה החרדית ההתנגדות להשכלה. יחד עם זאת, התרת לימודי חול בצד של לימודי קודש היא סוגיה שלא נפסקה לגביה הלכה חד-משמעית בקרב הציבור החרדי. לפיכך, "מנהיג הדור" הוא זה שמכתיב את הטון סביב סוגיה זו. לאורך ההיסטוריה צמחו כמה מנהיגים, אשר הביעו את התנגדותם הנחרצת ללימודי חול והגבירו את התבצרותה של הקהילה החרדית. כך למשל החזון אי"ש, שהיה הראשון אשר בודד את עולם הישיבות מפני כל הקשור ב"חול" במדינת ישראל, יצא נחרצות כנגד לימודים אלו (לופו, 2003).

החרדים הם קבוצת מיעוט בחברה הישראלית. רובם בוחרים להיבדל מהרוב על ידי שמירה קנאית על הדפוסים התרבותיים שלהם. ההיבדלות באה לידי ביטוי במספר מישורים. במישור הגיאוגרפי, בוחרים החרדים ב"גטואיזציה וולונטרית"- התבדלות מרצון. במישור החינוכי, לחברה החרדית מערכת חינוך עצמאית שנתמכת באופן חלקי על ידי מדינת ישראל, כמו גם מערכת חינוך חרדית טהורה, שנתמכת בעיקר על ידי תרומות מחוץ לישראל. במישור המשפטי, מתקיימת מערכת משפטית יהודית הלכתית בה משתמש הציבור החרדי. בתי הדין כוללים בורות מהירה על-ידי רב, וכן הליכים שיפוטיים בפני בתי דין רבניים. החרדים אוכלים רק מזון כשר למהדרין הנתון לפיקוח על ידי "בית דין צדק" (בד"ץ), ובמישור הצרכני, יש להם חנויות המספקות מוצרים זולים ובסיטונאות. בניגוד לחברת הרוב במדינת ישראל המאופיינת בתרבות צריכה ושפע, הקהילה החרדית בוחרת לחיות חיים של "עוני מרצון". ולמרות כל זאת, החל משנות ה-2,000 ניתן לראות ש"חומות הגטו" החרדיים מעט מתרופפים, בעיקר סביב נושאי צריכה, תעסוקה והשכלה (נריה בן-שחר, 2008). תהליך זה נובע, בין היתר, מאג'נדה שמקודמת בחלק מהעיתונים החרדים, כאשר הידוע והנפוץ ביותר שבהם הוא עיתון "משפחה".

למרות רצונו וניסיונותיו של הציבור החרדי להסתגר מפני שינויי הזמן, חדרו לתוכו לא מעט תופעות שניתן לכנותן "מודרניות". עם חלק מהתופעות ניתן למנות את כניסתה של תקשורת ההמונים לתוך הקהילה החרדית, ואת העיתונות הכתובה בפרט. העיתונות היא מדיום התקשורת הנפוץ ביותר בקרב ציבור זה, וזו, בין אם היא הגמונית ובין אם היא אלטרנטיבית, בין אם היא למטרות רווח ובין אם לאו, פועלת בתוך מסגרת אידאית מסוימת בה ישנם נושאים ומונחים

אסורים. לימודים אקדמיים ויציאה לעבודה הינם נושאים שעד לאמצע שנות ה-90 נעדרו כליל מהעיתונות החרדית. מחקר זה מניח כי אלו הם נושאים המצויים בליבה של מחלוקת ציבורית במשך שנים רבות, ולכן בחר להתמקד ביחס העיתונות לנושאים מעוררי מחלוקת אלו. החל משנת 1996 החל יחס מעט יותר פתוח כלפי הלימודים האקדמאים, ועדיין ההגמוניה החרדית מנחה את הציבור החרדי שלא לקחת חלק בכל מה שקשור בהשכלה. אולם, בשנים האחרונות ניתן להצביע על מגמה של יציאת חרדים להשכלה ולעבודה, וזאת בזכות שיח אלטרנטיבי לזה ההגמוני שמייצר עיתון "משפחה", המעודד חרדים לצאת את גבולות הקהילה החרדית לשם רכישת השכלה ולשם פרנסה (נריה בן-שחר, 2002).

גם הרב שך, שנחשב למנהיג ההלכתי הבלתי מעורער של הציבור החרדי, אשכנזי וספרדי כאחד, במאה ה-20 (1894-2001) התנגד בכל תוקף לשילוב לימודים כלליים עם לימודי קודש. לקראת סוף ימיו התיר הרב שך יותר ויותר לשלב בין לימודי הקודש ללימודים הכלליים, ויש הטוענים כי גם במהלך חייו התיר לעיתים הרב שך, באמצעות עוזרו הרב "לייזר", יציאה לעולם התעסוקה וללימודים כלליים, אולם היתרים אלו ניתנו רק על בסיס מצב כלכלי מאוד קיצוני של המבקש. המוטיבציה של הרב שך להתנגדות כה חריפה לשילוב לימודים כלליים ויציאה לעבודה לצדם של לימודי הקודש, הייתה הפחד הגדול שלו מפני זניחת הדת (לופו, 2003).

בניגוד להנהגה האשכנזית, הרב הספרדי עובדיה יוסף (1920-2013), שנחשב לגדול בתורה (ובשנים האחרונות גם היה מעורב בפוליטיקה דרך תנועת ש"ס) תמך ביציאה לעבודה ובהשכלה גבוהה עבור מי שאינם מתאים להיות "בן תורה". הרב עובדיה הכיר בעובדה שרבים מהצעירים אינם בני תורה וחפצים ב"תורה עם דרך ארץ" (לימודי קודש עם לימודים כלליים ועבודה) על מנת שיוכלו להתפרנס בכבוד (לופו, 2003). יחד עם זאת ערער הרב יוסף על המודל האידיאלי (Ideal type) של "בן תורה" המקדיש את כולו רק ללימודי קודש ולשיקום העולם הרוחני היהודי שחרב בשואה, זה היוצר את "חברת הלומדים". הוא הנהיג את עולם הישיבות הספרדי אל מודל של חברת המלמדים, את אלו שאינם חרדים (ליאון, 2012). בכך היווה הרב יוסף אלטרנטיבה להגמוניה החרדית שכן "חברת הלומדים" היא איננה רק ערך מסורתי בתוך החברה החרדית, אלא היא המארגן היסודי של החברה החרדית הארץ ישראלית. שגרת החיים החרדית בנויה על יסוד ארגוני זה של חברת הלומדים ומבנה את יחסי המגדר, את מערכי הסמכות וההיררכיה, את תבניות החשיבה, את מוסדות הסוציאליזציה ואת דפוסי התרבות (פרידמן, 1991).

הרב עובדיה פעל במספר מישורים בניסיון לשלב בין האקדמיה ללימודי הישיבה, אולם במקרים רבים חזר בו בשל לחץ עז מצד הליטאים. למשל, בשנת 1979 ניסה הרב עובדיה להקים בית מדרש לרבנים ודיינים שיוכר כתואר ראשון מאוניברסיטת בר אילן, כאשר הדבר חייב את המועמדים בתעודת בגרות. מפעל זה לא יצא אל הפועל בשל לחצים כבדים מהצד הליטאי, שאילצו אותו לפרסם בעיתון "המודיע" כי מפיצים שמועות על מעורבותו בניסיון לבנות תכנית להכשרת רבנים ודיינים יחד עם אוניברסיטת בר אילן. כמו כן, תמך הרב עובדיה בעמותת "צא ולמד" שמסייעת ומעודדת את פעילי ש"ס להירשם ללימודים אקדמיים במסגרת טורו קולג', שלימים הפך למכון לנדר המוכר כמוסד אקדמי על-ידי המועצה להשכלה גבוהה. בנוסף על כך, נתן הרב עובדיה יוסף את ברכתו להקמת המכללה החרדית בירושלים לבתו עדינה בר שלום, המקנה תארים אקדמיים לנשים ולגברים כאחד (לופו, 2003).

שנת 1996 נחשבת לשנת מפנה בכל הקשור לפתיחות החברה החרדית ללימודים כלליים. פתיחות זו הלכה וגברה ברבות השנים. סיבה אחת למפנה הזכרה לעיל, והיא התרופפות בריאותו של הרב שך. יש הטוענים שבערוב ימיו היה זה דווקא הוא שהתיר לימודים כלליים עם לימודי תורה. סיבות אחרות לשינוי נעוצות במספר גורמים כלכליים, פוליטיים וחברתיים: נראה שהסיבה המרכזית לשינוי היחס להשכלה גבוהה היא סיבה כלכלית, שכן לימודים גבוהים נתפשים כרכישת מקצוע. אותות המיתון של ראשית שנות האלפיים, נתנו אותותיהם החל משנת 1996. חברי הכנסת החרדים אותנו לגדולי התורה כי לא יהיה ניתן לגייס משאבים רבים למערכת החינוך החרדי. כמו כן, המיתון צמצם את מספר משרות ההוראה, תחום התעסוקה העיקרי של הנשים החרדיות. מועקה כלכלית זו יצרה מועקה פסיכולוגית, והדבקות בערך "עוני מרצון" החלה להתרופף בקרב החברה החרדית. תחומי ההיי טק שפרחו בסוף שנות ה-90 ונחשבו כתחומים מאתגרים ובעלי הכנסה גבוהה, גרמו לחשש בקרב ההנהגה החרדית שטובי בחורי הישיבות יבחרו ללכת בכיוון הלימודים והתעסוקה הטכנולוגיים, ולכן נדרש פתרון להשאיר אותם בתוך עולם הישיבות (לופו, 2003).

סיבה נוספת לשינוי ביחסה של ההנהגה החרדית ללימודים כלליים ולתעסוקה היא סיבה פוליטית. החל משנת 1996 התעצם מאוד כוחה הפוליטי של ש"ס בכנסת ישראל. לפי תקנון שירות המדינה (תקשי"ר) של מדינת ישראל ישנם תפקידים ממונים שלא ניתן למנות אליהם אנשים חסרי השכלה אקדמית. ש"ס נתקלה בבעיה חמורה, שכן היצע האנשים שלה שיכלו להתמנות

לתפקידים ממונים היה דל בשל היעדר השכלה אקדמית, ולכן החלו מעודדים את אנשים לצאת וללמוד (לופו, 2003).

התעצמות גדולה נוספת הייתה במספר הלומדים בישיבות בארבעים השנים האחרונות. התעצמותו של המגזר החרדי וגידולו המהיר הביא לסדקים בתוך הקהילה. לחברת הלומדים הצטרפו אלפי תלמידים שלא רצו ולא יכלו ללמוד רק תורה. אלו ראו בעולם הישיבות מפלט מ"עול" הגיוס ו"עול" הפרנסה. כך נוצר מצב של נוער שוליים בקהילה החרדית, שהגיע ממשפחות חזקות, חלשות, אשכנזיות וספרדיות. הפחד של המנהיגים החרדיים שהתנהגות זו תחלחל גם למעמד ה"עלית" הוביל אותם להחלטה שיש להפנות את הצעירים הללו למסלול של הכשרה מקצועית (זיכרמן וכהנר, 2012).

ביקורת על אורח החיים החרדי והצורך לממן את הישיבות החלו להישמע לא רק מקרב משלמי המיסים החילוניים, אלא גם מקרב חרדים מתוך הקהילה החרדית. קריאות אלו נשמעו בפורומים שונים, שהעיקרי שביניהם משתקף בצמיחתה של עיתונות חרדית עצמאית שהצליחה להשמיע קולות אלטרנטיביים בשבועונים כמו "משפחה". שבועון א-פוליטי זה מנוהל על ידי יזמים צעירים, הדוברים עברית ו"ישראלית", והוא העלה ועונו מעלה שאלות שהושתקו במשך שנים על ידי ההנהגה הרוחנית הוותיקה בכל הנוגע לתחומים הכלכליים, וללימודים, דבר שגרם ללחץ חברתי מצד הציבור החרדי על מנהיגיו הרבנים (לופו, 2003).

מכלול הגורמים הללו גרם למנהיגים החרדיים לנקוט מדיניות שונה הפותחת פתח לשינוי והפשרת העמדה שהתנגדה ללימודים כלליים. יחד עם זאת, שימרו המנהיגים את העבודה וההשכלה כפחותי-ערך ללימודי התורה, ואין הם מעודדים בפרהסיה התנהגות מעין זו. הרבנים בוחנים כל מקרה לגופו ורק במקרים חריגים יאשרו את יציאתו של אדם ללימודים כלליים ולעבודה (לופו, 2013).

בניסיון להוסיף על הידע הקיים אודות תמורות בחברה החרדית בכל הנוגע ליחסה לעבודה השכלה, תהווה עבודה זו חוליה נוספת בשרשרת המחקר על התהליך שהחל באמצע שנות התשעים וממשיך תוך כדי ימינו אנו.

ג. מדיניות שילוב חרדים במוסדות להשכלה גבוהה

בשנים האחרונות ניכרת מגמה הולכת וגוברת של צעירים חרדים שמשתלבים במוסדות להשכלה גבוהה. ניתן לטעון כי מדובר בתהליך טבעי של התרחבות החברה החרדית יחד עם השינויים הטכנולוגיים והתרבותיים של העשורים האחרונים. אולם, יחד עם זאת הואיל וההתנגדות להשכלה הינה אינהרנטית לתפישה החרדית, ברור שישנם קולות חזקים מהשטח התורמים למגמה זו יחד עם מדיניות מכוונת.

חלק זה יסקור את המדיניות שסייעה ביצירת המציאות כיום, בה שיעור הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה מקרב הציבור החרדי עומד על 11% (לעומת 42% מקרב הציבור החילוני) (גל ומלאך, 2012).

השתתפותם הדלה של החרדים בלימודים אקדמיים מטרידה את מקבלי ההחלטות, שכן השכלה אקדמית היא הדרך הטובה להיכנס לשוק העבודה (זטקובצקי וגל, 2012). כמו כן, היעדרותם של חרדים מכוח העבודה עולה למשק הישראלי לפי השערות כחמישה מיליארד שקלים בשנה (כהונאי, 2004). הפטור משירות צבאי שניתן לאברכי הישיבות משנת 2003 באמצעות חוק טל, שבוטל בשנת 2012 גרם להעדפת הלימודים בישיבה על פני עבודה, ומשתמע מכך גם על פני רכישת מקצוע, שכן חרדי עד גיל 41 שרצה לצאת לעבוד, חויב בגיוס לצבא² (כהונאי, 2004).

נוסף על הפטור משירות צבאי התנתה מדינת ישראל קבלת הטבות שונות למשפחות חרדיות באי יציאה לעבודה או ברמת הכנסה נמוכה. בכך שימרה המדינה את המצב הקיים, בו לא נדרשו הגברים הלומדים בכוללים ללמוד מקצוע ולצאת לפרנס את משפחתם. ואמנם, כיום הנשים החרדיות הן המפרנסות העיקריות בבתים החרדים, אולם עד לשנים האחרונות הן לא יצאו לרכוש השכלה גבוהה בשל רצונן להישאר לעבוד בתוך הקהילה. לפיכך, לרוב הן למדו בסמינרים להכשרת מורות והצליחו למצוא עבודות שיאפשרו להן לגדל את ילדיהן (כהונאי, 2004). ואולם כיום המצב שונה, ונראה שיותר ויותר נשים חרדיות יוצאות ללמוד במוסדות להשכלה גבוהה הן מפאת צורך בהכנסה גבוהה יותר והן כי קמו מסגרות אקדמיות שמתאימות למגבלות החלות על האישה החרדית.

² בגיל 41 מקבל החרדי פטור מלא, בגיל 31 ניתן לקבל פטור מלא אם הוא אב לחמישה ילדים, ובגיל 35 ניתן לקבל פטור מלא אם הוא אב לארבעה ילדים.

מוסדות אקדמיים המיועדים לחרדים בלבד הוקמו בשנות ה-90. אולם, ניצנים ראשונים כבר נראו החל משנות ה-60, עם הקמתם של המכללה האקדמית לנשים בירושלים (1964) ובית הספר הגבוה ללימודים טכנולוגיים- מכון לב (1969). מייסדי המוסדות הללו היו קרובים לעולם החרדי, אך לא הזדהו עמו בשלמות (מלאך וכהן, 2012).

החל משנת 1998 נעשו ניסיונות לשילוב חרדים במוסדות להשכלה גבוהה ייעודיים לחרדים. למשל, הוקמה תכנית מיוחדת לעבודה סוציאלית באוניברסיטת בר אילן, תכנית ללימוד מנהל עסקים ב"טורו קולג' ותוכנית לראיית חשבון ומקצועות טכנולוגיים במסגרת "מכון נווה" ו"מכללת לוסטיג" (שלוחות של "מכון לבי"). ניסיונות אלו, שהיו פרטיים, מוסדו וצברו תאוצה נוכח החלטתה של המועצה להשכלה גבוהה בשנת 1999 להקים מכללה חרדית שתופעל על ידי עמותה חרדית, ושתכניה יהיו תחת פיקוח של מוסד אקדמי מוכר. תוך שנים ספורות אפשרה החלטה זו למוסדות נוספים לקום. כדוגמת המכללה החרדית בבני ברק, המכללה החרדית בירושלים, השלוחה החרדית של מכללת קריית אונו ומוסדות נוספים (מלאך וכהן, 2012, גל ומלאך 2012). במוסדות אלו לומדים היום סך הכל כ- 7,350 סטודנטים חרדים ומספרם הולך וגדל (זטקובצקי וגל, 2012).

במהלך שנת 2010 הוחלט על תכנית רב שנתית למערכת ההשכלה הגבוהה בישראל על ידי המועצה להשכלה גבוהה והוועדה לתכנון ולתקצוב בשיתוף אגף התקציבים במשרד האוצר. בין היתר, הייתה מטרתה של תכנית זו להגדיל את הנגישות של מערכת ההשכלה הגבוהה לאוכלוסייה החרדית (חוה קליין- אבישי, 2012). לשם מימוש מטרה זו הוחלט על הקמת תכנית המח"ר (מסגרות חרדיות). המסגרות הראשונות הוקמו בשנת הלימודים תשע"ג, ומטרתן הייתה לאפשר לחרדים וחרדיות כאחד להתפרנס בכבוד באמצעות הכשרה אקדמית שתאפשר להם שמירה על אורח חיים חרדי. המסגרות הללו יועדו לקום בסמוך למוסדות להשכלה גבוהה קיימים ולהיות באחריותם המלאה (חוה קליין- אבישי, 2012). בשנת 2013 פרצו דיונים סוערים בחלק מהאוניברסיטאות, ביניהן האוניברסיטה העברית, שהתנגדו להקמת מסגרות מעין אלו. הנימוק של המתנגדים היה כי לימוד נשים וגברים בנפרד פוגע בערך השוויון עליו מבוססת האקדמיה, וכי היעדר נשים כמרצות מול גברים סטודנטים גורמת להדרת נשים. הנושא עדיין נלמד ונחקר בחלק מהמוסדות, ובחלק מהמוסדות, כמו אוניברסיטת בר-אילן והטכניון, התוכנית כבר יצאה אל הפועל.

מדיניות זו נועדה להתמודד עם התופעה של חרדים משכילים ששכרם נמוך מזה של משכילים לא חרדים, בשל העדר הכשרה אקדמית הנחשבת לגבוהה.³ אחת ההנחות המרכזיות של מעסיקים היא ההנחה שהשכלתם של החרדים אינה טובה דיה, ולכן השיוך של המכללות החרדיות למוסדות אקדמיים יוקרתיים, בהם ילמדו המרצים מהמוסד עצמו, עשוי לשנות את תפישתם של המעסיקים (זטקובצקי וגל, 2012).

תכנית מח"ר של משרד החינוך החליפה את תכנית "חרדים לעתידם" של משרד התמ"ת. "חרדים לעתידם" הייתה נהוגה משנת 2008 והייתה מיועדת לגברים חרדים נשואים מעל לגיל 23 המעוניינים ללמוד לתואר אקדמי. התוכנית ממנה את שכר הלימוד והעניקה מלגות קיום במקרים רבים. הלימודים שהוכרו לצורך השתתפות בתוכנית היו בתחומי המדעים, רפואה, מחשבים וחקלאות. במקרים מסוימים הוכרו גם התחומים הטיפוליים. למשרד התמ"ת בתוכנית זו היו שותפות קרן ק.מ.ח וידידת טורונטו (פילנתרופיה), תב"ת (תנופה בתעסוקה) וגוינט ישראל (אתר משרד התמ"ת, חרדים לעתידם מימון לימודים אקדמאים ודמי קיום).

יחד עם ההתערבות הממשלתית שנתנה לחרדים את הבחירה לצאת ללמוד לימודים אקדמיים, פעלה הממשלה בעקיפין לעידוד יציאת חרדים להשכלה. מעבר לקיצוץ בקצבאות הילדים שהוזכר כבר מספר פעמים, נקטה הממשלה בהגבלת הבטחת ההכנסה. החל משנת 2011 זכאים אברכים חרדים לקבל קצבת הבטחת הכנסה במשך עד חמש שנים. בנוסף, הוחלט שהסכום שיוקצה לקצבה זו לא ישתנה בהתאם למספר הזכאים. כמו כן, באותה השנה החליט שר החינוך שיהיה ניתן להמיר את מעמדו של אברך למעמד של "חצי אברך". מעמד זה מאפשר לאברך ללמוד בכולל 17 שעות שבועיות, וביתר הזמן לצאת לעבוד וללמוד לימודים אקדמיים. שינוי מעמד זה מקנה ל"חצי אברך" מחצית מהקצבה החודשית שמגיעה לו. שינויים אלו מעידים על מדיניות של שינוי מתון ותהליכי, שמאפשר לאברכים להתכונן לקראת יציאה לעולם העבודה והלימודים (גל ומלאך, 2012). כל זאת על רקע עידודה של העיתונות החרדית האלטרנטיבית שסייעה בהכשרת הקרקע ליציאת חרדים לעולם התעסוקה וההשכלה באמצעות כתבות, פרסומות וטורים אישיים.

לסיכום, ניתן לומר שהמדיניות בה נקטה הממשלה במהלך השנים האחרונות הגדילה את מספר החרדים הלומדים במוסדות להשכלה גבוהה בישראל. מגמה זו הולכת ומתרחבת הן מבחינה מספרית והן מבחינה תודעתית. גילם של הלומדים החרדיים במוסדות להשכלה גבוהה הולך

³ בממוצע גבר משכיל לא חרדי משתכר 14,850 ש"ח בחודש, זאת לעומת גבר חרדי משכיל שמשכר 8,000 ש"ח בחודש. אישה משכילה לא חרדית משתכרת בממוצע 8,950 ש"ח בחודש, זאת לעומת אישה חרדית משכילה שמשתכרת בממוצע 5,620 ש"ח בחודש.

ויורד: אם בעבר הגיל הממוצע היה כמעט שלוששים, הרי שכיום מדובר בגיל ממוצע של עשרים וחמש. נתון זה מעיד על כך שצעירים חרדים חושבים על עתידם הכלכלי והמקצועי (גל ומלאך, 2012). כמו כן, הלימודים האקדמיים מקבלים היום לגיטימציה רחבה בקרב הציבור החרדי. לראייה, 50% מהסטודנטים החרדים מגיעים מהזרם הליטאי, הידוע כזרם המחמיר ביותר (זטקובצקי וגל, 2012).

מדיניות זו, אותה נוקטת המדינה בכל המקרים, היא מדיניות שמוכתבת מקרב מקבלי ההחלטות "למעלה", ואמורה לשנות את המציאות בשטח ("למטה"). אולם עבודה זו תראה בהמשך, כי צמיחתו של שיח אלטרנטיבי בתקשורת האלטרנטיבית החרדית מכשירה את הקרקע החרדית לדון בכלל בנושאים כמו השכלה ותעסוקה, וכי אילולא השינויים החלים בשנים אלו בקרב הציבור החרדי, בעיקר בניצוחו של עיתון "משפחה", החסמים שהיו ניצבים בפני מתווי המדיניות היו גבוהים בהרבה, מאלו שאיתם מישמי המדיניות מתמודדים כיום.

ד. ניתוח שיח

המושג "שיח" הוא מושג רחב, וניתן לזהות שתי גישות עיקריות לחקירתו. הגישה הראשונה היא הגישה הביקורתית, והגישה השנייה היא הגישה הלא-ביקורתית. ההבדל העיקרי בין שתי הגישות הללו נעוץ ברוחב ההגדרה. הגישה הביקורתית נגזרת מתפישתו של פוקו, ורואה בשיח מערכות חשיבה אשר תלויות ויוצרות פרקטיקות חומריות שאינן נשארות רק בשדה הלינגוויסטי. פרקטיקות אלו יוצרות צורות של סוביקטיביזציה באמצעות טכניקות מגוונות. שיטה זו לוקחת בחשבון את הסביבה בה מתקיים השיח ורואה את השניים כקיימים ביחסי תלות. עם גישה זו מזוהים מושגים כעוצמה, כשליטה, כהגמוניה וכמעמד. הגישה הלא-ביקורתית מדגישה את השיח במובן הלינגוויסטי הצר, כך שהשפה שבשימוש קשורה במשמעות ובתפישה ונוגעת לחקר צירופי המשפטים (גבל 2009, עזר, אצל קופפרברג, 2010).

מחקר זה יבחן את העיתונות החרדית באמצעות ניתוח שיח ביקורתי (CDA- Critical Discourse Analysis) משני טעמים עיקריים. ראשית, עניינו של מחקר זה בבחינת ההתמודדות של עיתון "משפחה" עם השיח ההגמוני ויצירת שיח אלטרנטיבי לשיח השולט. המיקוד בבחינת מאבקי כוח

וערעור על הגמוניה באמצעות שיח מחייב הגדרה, התואמת את הגישה הביקורתית. שנית, מכיוון שמחקר זה מעוניין להצביע על תמורות שחלות בראשית המאה העשרים ואחת סביב עיצוב אופייה של דמות החרדי החדש, עליו לקחת בחשבון את הסביבה התרבותית, כלכלית וחברתית בה מתקיים השיח. ניתוח שיח ביקורתי מאפשר לחשוף את מאבקי הכוח החלים בתוך מציאות מסוימת בכך שהוא לוקח בחשבון את הסביבה בה מתקיים השיח (Fairclough, 1992).

מאבקי כוח ניתן לחשוף באמצעות מה שמכנה ואן דייק *ניתוח שיח ביקורתי חברתי קוגניטיבי*. ואן דייק טוען שיש לבחון בטקסט כיצד תחומים של עוצמה חברתית, ניצול, שליטה ואי שוויון באים לידי ביטוי. חשיפה זו תבאר את המציאות החברתית פוליטית על כל רבדיה (Van Dijk, 2001, 2009).

בניסיון לחשוף את ההקשר בו מתקיים השיח בוחן Fairclough את היחסים החברתיים מתוך הנחה כי הטקסט הוא חלק בלתי נפרד מהם. לטענתו, הטקסט הוא חלק מתהליך של יחסים חברתיים, שכן הטקסט מושפע מהסביבה בה הוא מצוי וסביבה זו מהווה חלק מתהליך הייצור שלו, וקריאתו על ידי הקוראים מעניקה פרשנות מסוימת לטקסט ובכך משפיע הטקסט על סביבתו (Fairclough, 1989).

לסיכום, השיח והחברה מקיימים מערכת יחסים דיאלקטית, כך שמצד אחד השיח משקף את יחסי הכוחות בחברה, ומן הצד האחר הוא מכונן את יחסי הכוחות בחברה. השיח צומח מתוך מבנה חברתי מסוים, והוא משקף את האידיאולוגיות ויחסי הכוחות בחברה (Fairclough, 1992). יחד עם זאת, השיח משפיע בחזרה על המערכת החברתית ומבנה אותה מחדש (Blommaert and Buclean, 2000). הפרט בוחן את עצמו אל מול האידיאולוגיה כפי שזו באה לידי ביטוי בשיח, וכך הוא מגבש את זהותו אל מול הזהות ההגמונית (Fairclough, 1998). לפיכך, לא ניתן להבין את השיח בפני עצמו, אלא אנו חייבים להבין את ההקשר בו הוא מתקיים או התקיים (Van Dijk, 2008).

ה. תקשורת אלטרנטיבית

כמו בשדות מחקר רבים לתקשורת אלטרנטיבית הגדרות רבות ומגוונות, חלקן מדגישות את המימד התוכני חתרני בהגדרתן, חלק מדגישות את המימד הקהילתי ואחרות מדגישות את המימד הכלכלי. Dowmunt and Coyer, 2007 החליטו לקבץ מספר הגדרות צרות לכדי הגדרה אחת רחבה המקובלת כיום על רבים, ובכך יצרו הגדרה רחבה המורכבת ממספר רב של פרמטרים כפי שיפורטו להלן. הם הגדירו תקשורת אלטרנטיבית כבעלת מימדים קטנים (בשל אילוצי תקציב), ולכן בעלת קהל יעד מאוד מצומצם וממוקד. זו תקשורת נגישה יחסית והשתתפותית יחסית, כיוון שהיא מעוניינת ליצור תכנים ושיח שונה מהשיח השולט. לפיכך, עידוד דיון ופלורליזם בתקשורת האלטרנטיבית מייצר שיח עמוק ושורשי. זו תקשורת עם פחות אילוצים של בירוקרטיה או אינטרסים מסחריים מאשר אלו של התקשורת המרכזית, כיוון שהיא מעוניינת להישאר נאמנה לאידיאולוגיה של עצמה ולא לזו של גורמי המימון. כמו כן, טוענים Dowmunt and Coyer שהתקשורת האלטרנטיבית בוטה באופן יחסי ומהווה אופוזיציה לתקשורת מהזרם המרכזי. (Dowmunt and Coyer in Coyer, Dowmunt and Fountain, 2007).

Chris Atton, 2007, אחד מהחוקרים הבולטים בתחום, טוען שתקשורת אלטרנטיבית מתהווה מחוץ למוסדותיה והרשת החברתית של התקשורת ההגמונית. תקשורת זו יכולה להתממש במספר רב של ערוצים וקבוצות, החל מעיתונות ועד למוסיקה ולגרפיטי; החל מקבוצות מעריצים ועד לתנועות מחאה פוליטיות; החל מעיתונות עבריינית ועד עיתונות קהילתית. לרוב, היא נוצרת ומנוהלת בידי חובבנים, אשר נעדרים את הידע והמיומנויות הנדרשות להפעלת כלי תקשורת. "חובבנים" אלו מסקרים אירועים מתוך נקודת המבט הסובייקטיבית שלהם כאזרחים, חברי קהילה, מעריצים או פעילים, מבלי שיש להם שאיפה לאובייקטיביות, כאשר הנושאים המסוקרים והיחס אליהם נועדו לאזן את הנושאים הנסקרים בתקשורת השלטת. Atton ממשיך וטוען שהתקשורת האלטרנטיבית מהווה ייצוג לכל אותם אלה שאינם מיוצגים דרך קבע בתקשורת האלטרנטיבית. כמו כן, התקשורת האלטרנטיבית היא לא רק פלטפורמה לרעיונות רדיקלים וחדשים, אלא היא מאורגנת בצורה אלטרנטיבית לתקשורת ההגמונית והממוסדת, למשל, בצורה לא היררכית וקולקטיבית. על פי רוב, התקשורת האלטרנטיבית איננה מסחרית, שכן כך היא

מקווה להיות עצמאית וחסינה מפני התמסדות ואובדן האלטרנטיביות שבה. ניתן לומר כי רוב התקשורת האלטרנטיבית, מבוקשה הוא לשנות את המציאות באמצעות תוכן, עולם דימויים וסמלים חדשים. (Atton, 2007).

בשנים האחרונות ניכרת מגמה של עיתונות אלטרנטיבית העוברת למדיום האינטרנטי, וזאת בעיקר בשל בעיות תקציביות של קבוצות השוליים המנהלות אותה. אולם עדיין תקשורת זו מעוניינת להבטיח לעצמה קהל קוראים במטרה ליצור סולידאריות בין אנשים בעלי השקפות דומות ולעודד אותם לפעולה (Fraser, 1997).

עיתון "משפחה" אינו עונה במדויק על ההגדרות הרחבות הללו של העיתונות האלטרנטיבית. ועדיין יש לבחון אותו מתוך הקונטקסט שבו הוא מתקיים ולראות בו סוג נוסף של עיתונות אלטרנטיבית; כסוג של אלטרנטיבה בתוך אלטרנטיבה, שכן בקונטקסט שבו פועל עיתון "משפחה", הוא מהווה אלטרנטיבה מובהקת לעיתונות החרדית ההגמונית של "יתד נאמן" ו"המודיע" ויש לו רבים מהמאפיינים של ההגדרות שהוצגו לעיל.

עיתון "משפחה" הוא בין העיתונים הנפוצים ביותר בקרב הקהילה החרדית ובניגוד למקובל בעיתונות האלטרנטיבית ממדיו גדולים בהרבה. יחד עם זאת, Atton מציין כי קריטריון זה אינה כורח המציאות בעיקר בעידן שבו בלוגים אישיים, שהיוו סממן מובהק לתקשורת אלטרנטיבית, מפורסמים על בסיס קבוע כטורים אישיים בעיתונות הממוסדת. מבחינת נגישותו, ניתן לומר שהעיתון מאוד מונגש לקהל החרדי, שכן אחת לשבוע הוא מופץ בחינם בריכוזים חרדיים גדולים, ולכן הוא רואה עצמו כעיתון שמטרותיו אינן רק מסחריות אלא גם אידיאולוגיות. פרמטר ההשתתפויות, שמאפיין את העיתונות האלטרנטיבית, רלוונטי במקרה זה במיוחד, שכן לא זאת בלבד שהעיתון מגדיר עצמו כשופר לרחשי הציבור, אלא שלעיתים קרובות מערכת העיתון מפרסמת מכתבים למערכת שלעיתים אף מבקרים את תכניו של העיתון, פרקטיקה חריגה מאד בעיתונות החרדית. עיתון "משפחה" מציג קולות מכל זרם מרכזי ומזרמים רבים שאינם נחשבים מרכזיים בקרב הציבור החרדי, ובכך הוא חורג מאד מהנהוג בקהילה זו. מתן ביטוי לאלו שקולם לא נשמע מעל דפי העיתונות ההגמונית מאפשר צמיחתו של שיח הטרונגי יותר שמאתגר את הסמכות הרבנית המסורתית. מבחינה בירוקרטית, יש לעיתון "משפחה", בדומה לעיתונות ההגמונית, ועדה רוחנית המפקחת על תכני העיתון, אולם בעוד שבעיתונות ההגמונית נבחנת כל כתבה וכל מילה, הוועדה הרוחנית של עיתון "משפחה" פאסיבית הרבה יותר ונדרשת להכרעה או

בקה רק במקרים חריגים. יחד עם זאת, מבחינת פרמטר הרווחיות, אשר אינו מאפיין לרוב עיתונות אלטרנטיבית, עיתון "משפחה" חריג, שכן הוא עיתון מסחרי שנועד למטרות רווח. ואולם, דווקא המוטיבציה לרווח היא זו שמניעה את העיתון לסקר את רוב רובו של הציבור החרדי מבלי להדיר קבוצות מסוימות ותופעות מסוימות, שכן הזדהותם של קבוצות שונות עם תכני העיתון מגדילה את רווחיו ואת יכולתו להפיץ מסרים חדשים לקהילה שמרנית זו. ייצוג קבוצות חברתיות מגוונות מעודד שיח פלורליסטי שאינו מקובל על ההגמוניה הרבנית החרדית, ובאופן פרדוקסלי דווקא מסחריותו ותפוצתו הרחבה הם שמאפשרים לו להצמיח שיח אלטרנטיבי.

להלן מוצגת טבלה המורכבת מהפרמטרים של תקשורת אלטרנטיבית, כפי שעולים מהספרות התיאורטית, בהתייחס לשלושת העיתונים העיקריים בקהילה החרדית: "משפחה", "יתד נאמן" ו"המודיע".

לוח 1: תקשורת אלטרנטיבית ביחס ל "משפחה", "יתד נאמן" ו"המודיע".

מרכיבי ההגדרה לתקשורת אלטרנטיבית	"משפחה"	"יתד נאמן"	"המודיע"
תפוצה נמוכה	תפוצה רחבה מאוד, של 48,000 מנויים (מתוך אתר עיתון "משפחה")	תפוצה רחבה מאוד. לא נמצא נתון מדויק אולם ידוע כי מדובר בעיתון הנפוץ ביותר בקרב הקהילה החרדית	תפוצה רחבה. לא נמצא נתון מדויק אודות תפוצה.
נגישות	מופץ גם חינמון	מופץ גם חינמון	אין חינמון
השתתפותיות	רוב הזרמים החרדיים מיוצגים. יש מכתבים שנשלחים למערכת ומפורסמים גם אלה שמבקרים את העיתון	מייצג רק את הזרם הליטאי ודגל התורה בפרט. והמכתבים שנכתבים למערכת העיתון מפורסמים רק לפי הקו האידיאולוגי של העיתון	מייצג רק את הזרם הליטאי ואת אגודת ישראל בפרט. והמכתבים שנכתבים למערכת העיתון מפורסמים רק לפי הקו האידיאולוגי של העיתון

ועדה רוחנית אקטיבית	ועדה רוחנית אקטיבית	ועדה רוחנית פסיבית	אילוצים של בירוקרטיה (וועדות רוחניות)
אין	אין	יש	אינטרסים מסחריים
הזרם המרכזי	הזרם המרכזי	אופוזיציה בועטת	אופוזיציה לזרם המרכזי
נחשב לעיתון המבטא את השיח ההגמוני	נחשב לעיתון המרכזי של ההגמוניה החרדית הליטאית	נעדר שיוך מפלגתי או של זרם מסוים, ולכן לא שייך להגמוניה האשכנזית ליטאית	מתקיימת מחוץ למוסדות של ההגמוניה
מעט יותר מתונים מיתד נאמן, אולם עדיין דוגלים בהתבצרות חרדית ונמנעים מהעלאת נושאים כאובים בחברה.	מדברים רק בשבח המציאות החרדית הקיימת ומעודדים את התבצרותה מפני כל אותם שאינם חרדים.	מעז להעלות נושאים מושתקים ולהעלות ביקורת על הנושאים המועלים בעיתונות ההגמונית	איזון יחס העיתונות ההגמונית לנושאים השונים
לא קיימת אובייקטיביות	לא קיימת אובייקטיביות	לא קיימת אובייקטיביות	היעדר אובייקטיביות
רק הזרמים החסידיים המחמירים והליטאים המחמירים מושמעים.	רק הזרם הליטאי המחמיר מושמע	כל הזרמים מיוצגים, כמו גם נשים שהן כתבות	ייצוג קולם של הלא מיוצגים
ממוסד והיררכי עם וועדה רוחנית מאוד דומיננטית.	ממוסד והיררכי עם וועדה רוחנית מאוד דומיננטית.	ממוסד והיררכי, עם וועדה רוחנית יחסית חלשה	צורת ארגון המערכת בצורה אלטרנטיבית לזו הרווחת
מעוניין בשימור הסטטוס קוו	מעוניין בשימור הסטטוס קוו	מדרבן שיח של דמות חרדית אידאית שאינה עולה בקנה אחד עם זה של העיתונות ההגמונית, ובכך קורא להחליף את ההגמוניה החרדית	קוראת ליצירת שינויי ופעולה במציאות

לסיכום חלק זה ניתן לומר שעיתון "משפחה" מהווה אלטרנטיבה בתוך קבוצה אלטרנטיבית, ולכן לא תמיד עולה בקנה אחד עם חלק מהפרמטרים לתקשורת אלטרנטיבית. לפיכך ניתן לומר שאלטרנטיביות צריכה להיבחן בהקשר בו היא מתקיימת, ולא באופן אבסולוטי.

ו. העיתונות החרדית

בחברה החרדית כ- 30 עיתונים חרדים. למרות שעיתונות נחשבת לכלי תקשורת מודרני, מדובר במדיה מאוד נפוצה בקרב הציבור החרדי. המניע הפורמלי שהניע את מנהיגי החברה החרדית לעשות שימוש בעיתון ככלי תקשורת מרכזי, על אף היותו כלי תקשורת מודרני, הוא שהעיתון מאפשר להחדיר אמונה והשקפה "נכונה", בניגוד לחברה החילונית שמשתמשת בעיתון כדי להחדיר חשיבה ביקורתית ושיח פלורליסטי. תפקידה של העיתונות בחברה החרדית הוא כפול: העיתונות מפיצה מסרים ויחד עם זאת משמשת כמגדירת זהותו של הקורא (נריה בן-שחר, 2012).

משפחה חרדית ממוצעת מנויה למספר עיתונים, דבר שלכאורה מצביע על פתיחות ופלורליזם. אולם, באופן פרדוכסלי, הריבוי במקרה זה מעיד על סגירות, שכן המשפחה החרדית בוחרת לעיין בעיתונים רבים בעלי אידיאולוגיה אחת המקובלת בבית, כך שבני הבית יחשפו ל"מגוון" רב של כתבות בבית, ולכן לא יחפשו תשובות ואידיאולוגיות במקומות אחרים (נריה בן-שחר, 2012).

בבתים חרדים רבים ישנה התנגדות עקרונית לעיתונות החילונית, הן מבחינת תכניה והן מבחינת עיצוביה ותמונות הנשים המופיעות בה. לפיכך, לא ניתן למצוא בגלוי בבית חרדי עיתון חילוני (נריה בן-שחר, 2012). הציבור החרדי נוהג לחלק את העיתונות החרדית ל"עיתונים שלא נכנסים" הביתה ו"עיתונים שנכנסים הביתה". יחד עם זאת ישנם עיתונים שנחשבים "על הגבול". חרדים רבים מדווחים שעיתונים אלו הנמצאים על הגבול הם עיתונים בהם הם מעיינים מבלי שהם פועלים באופן אקטיבי להשיגם. עם עיתונים אלו נמנים עיתונים של זרמים חרדיים אחרים מזה של הקורא, כמו גם עיתון "משפחה", המזוהה יותר מכל עם עיתונים המצויים "על הגבול". למרות שעיתון "משפחה" נראה כמגזין, אין בו תמונות של נשים, ולרוב על השער שלו מופיעה דמות של רב ליטאי או אדמו"ר חסידי. כמו כן, בעיתון אין מילים "אסורות", ובכל זאת הוא אינו נחשב בבתים רבים לעיתון ש"מכניסים הביתה". ההתנגדות לעיתון זה מנומקת על ידי שלוש סיבות עיקריות (נריה בן-שחר, 2012):

הסיבה הראשונה היא תכניו של עיתון "משפחה". "משפחה" מזכיר הן בתכניו והן בצורתו הוויזואלית את התרבות המערבית החילונית ואת ערוצי התקשורת החילונים. עצם האזכור

למשל, של זמרים מערביים חילוניים, הופך בעיני החרדים את העיתון ללא חרדי. כמו כן, העיתון מעלה שאלות ונושאים שמושקקים בקרב הציבור החרדי, כמו הכנסה, פרנסה ולימודים אקדמיים (נריה בן-שחר, 2012).

הסיבה השנייה היא קיומה ותפקודה של ועדת הביקורת (ועדה רוחנית האחראית על אישור תכני העיתון). הציבור החרדי סבור שלעיתון "משפחה" אין ועדת ביקורת, ואם זו קיימת היא מתירנית מדי (נריה בן-שחר, 2012).

הסיבה השלישית היא אי שיוכו של העיתון "משפחה" למפלגה פוליטית או לזרם מסוים, ולכן הוא פסול לכאורה לקריאה, שכן לא ברור לקורא החרדי מהו הקו האידיאולוגי והפוליטי בו נוקט העיתון, ואם קו זה תואם את הערכים והאידיאולוגיה של הקורא (נריה בן-שחר, 2012).

יחד עם זאת, עיתון "משפחה" הוא כיום אחד העיתונים הפופולאריים ביותר במגזר החרדי, וישנן לא מעט משפחות חרדיות הרוכשות את העיתון, למרות שהדבר עלול להעיד על ליברליות וחוסר משמעת קהילתית (נריה בן-שחר, 2012).

עיתון "משפחה" מהווה אלטרנטיבה לשני העיתונים המזוהים ביותר עם ההגמוניה החרדית "ייתד נאמן" ו"המודיע". "משפחה" הוא שבועון, בעוד "המודיע" ו"ייתד נאמן" הם יומונים. כמו כן, "המודיע" מזוהה עם אגודת ישראל ובעיקר עם קבוצות חסידיות, ו"ייתד נאמן" מזוהה עם דגל התורה והמחנה הליטאי, ואילו "משפחה" הוא עיתון א-פוליטי מסחרי בעל מטרות רווח. הבדלי בעלות אלו משתקפים באופי הכתבות ובתכנים הנכתבים בכל עיתון (נריה בן-שחר, 2012).

"המודיע" ו"ייתד נאמן" משמשים כשופרה של ההגמוניה החרדית, ולכן פונים לכאורה לכלל הציבור החרדי, בעוד עיתון "משפחה" גם הוא פונה לכולם, אך דווקא מתוך סיקורו הנרחב אודות הזרמים השונים בקרב הציבור החרדי החל מחסידות חב"ד ועד ישיבת פוניבז' (נריה בן-שחר, 2012).

על רקע המחסור בספרות שעוסקת בעיתונות החרדית בכלל, ובאופן שבו צומח שיח אלטרנטיבי בתוך עיתונות זו נבחר עיתון "משפחה" כמקרה בוחן, שיאיר באור שונה את ההגדרה לתקשורת אלטרנטיבית ויספק הצצה למכניזמים ליצירת שיח אלטרנטיבי.

מתודולוגיה

א. איסוף הנתונים

מחקר זה הקיף את השנים 2002 ועד פברואר 2013, כאשר עד שנת 2010 נסקרו הכתבות עד באופן ידני, ומשנת 2010 באופן ממחושב. לשם בחינת האופנים שבהם מובנית דמותו של החרדי החדש דרך תקשורת אלטרנטיבית נסקרו ונבחנו כל הגיליונות של עיתון "משפחה", על מוספיו השונים, בין השנים 2002 ועד 2010. יחד עם גיליונות אלו נסקרו עוד שני מוספי חג - סוכות 2010 ("חרדים 2010") ופסח 2011 ("שלושים לכח") - שמהווים נקודת שיא במאבק של עיתון "משפחה" מול עיתון "המודיע" ו"יתד נאמן".

עיקר הדגש הושם על עיתון "משפחה", המצוי בליבו של וויכוח בין ההגמוניה החרדית לרחשי הציבור החרדי, ולכן מצוי תחת לחצים סותרים: מחד, אלו של ההגמוניה המעוניינת בביצור הקהילה החרדית, ומאידך, אלו של חלק מהרחוב החרדי המעוניינים בפריצת חומות הביצורים אל עבר עולם התעסוקה וההשכלה. בין שני לחצים סותרים אלו הוא מנסה ליצור שיח חדש.

כמו כן, נדגמו מספר גיליונות מהעיתונות ההגמונית, "יתד נאמן" ו"המודיע", בין השנים 2002-2010. החשיבות של התבוננות בעיתונים אלו הייתה להבין את ההקשר בו פועל עיתון "משפחה" ואת הלך הרוח ברוב החרדי והשיח אותו מעוניינת ההגמוניה החרדית לייצר. בין השנים 2002 ועד 2010 נדגמו כל הגיליונות בחודשים נובמבר ודצמבר מתוך הנחה שבחודשים שבהם דנים חברי הכנסת על תקציב המדינה של שנת הכספים הבאה יתעורר מחדש הדיון סביב דמותה של הקהילה החרדית. בנוסף, נדגמו גיליונות שפורסמו חודשיים לפני כל מערכת בחירות במהלך השנים 2002 ועד 2010. לוח 2 שלהלן מפרט את תהליך הדגימה.

לוח 2: דגימת עיתונות ההגמוניה

תאריך דגימה	עיתון	עיתון	סיבת הדגימה
נובמבר- דצמבר 2002- 2010	"המודיע"	"יתד נאמן"	דיונים סביב אישור תקציב המדינה, תמיד העלו את האפשרות של קיצוצים או הרחבת תקציב הישיבות. הישיבות באופן תדיר מושוות לאוניברסיטאות, ובכך צף נושא ההשכלה והתעסוקה בקרב העיתונות ההגמונית.
-28/11/2002 28/1/2003	"המודיע"	"יתד נאמן"	בחירות, בדומה לתקציב המדינה, מעלות לסדר היום נושאים מהותיים בחברה הישראלית, ביניהם השתלבות או אי השתלבות של חרדים בעולם ההשכלה והתעסוקה.
-28/1/2006 28/3/2006 (תאריך הבחירות)	"המודיע"	"יתד נאמן"	
-10/12/2008 10/2/2009	"המודיע"	"יתד נאמן"	

בין השנים 2010 ועד לפברואר 2013 נסקרו כל גיליונות "משפחה", "המודיע" ו"יתד נאמן" לפי מילות קוד, באמצעות מערכת ממוחשבת של "מכון יפעת". "מכון יפעת" הוא מכון למחקרי מדיה, והחל משנת 2010 כל עיתון היוצא בישראל מוקלד לתוך המערכת שלהם, כך שניתן לחפש במאגריו על ידי מילות קוד. המילים שהוכנסו לתוך המערכת של "מכון יפעת" הן: סטודנט/סטודנטים, אוניברסיטה, אוניברסיטאות, אקדמיה, לימודים, אקדמיים, שילוב חרדים, השתלבות חרדים, מכללה, מכללות, לימודי חול, לימודי מקצוע, חרדים חדשים, השכלה, השכלה גבוהה, קמפוס חרדי, קמפוס, הכשרה מקצועית.

נקודת ההתחלה בשלושת העיתונים היא שנת 2002 משתי סיבות. האחת, שנת 2002 היא שנה לפני קיצוץ קצבאות הילדים הדרמטי בשנת 2003 על ידי שר האוצר דאז, בנימין נתניהו. התבוננות בנעשה בשנת 2002 חשפה מעט מהלך הרוח שלפני ציון הדרך שבשנת 2003. הסיבה השנייה קשורה בפרספקטיבה של זמן. מחקר זה החל בשנת 2012, ולכן נבחנו עשר השנים שקדמו לתחילת מחקר זה. אמנם במונחים היסטוריים עשר שנים הם לא זמן רב, אולם עדיין ניתן לומר שעשר שנים

יכולות בנקל לחשוף מגמות המתחוללות בחברה מסוימת. הוחלט להתבונן גם בחודשים הראשונים של 2013, שכן הבחירות לכנסת התשע- עשרה שהתקיימו ב- 22/1/2013 העלו על סדר היום הציבורי את הניסיון לשלב את החרדים בתוך הכלכלה של הציבור הכללי בישראל, והיה נראה שיהיה זה מוטעה להתעלם מסערה ציבורית זו שמתחוללת תוך כדי כתיבת שורות אלו.

בין השנים 2002 ל- 2010 נסקרו, אם כן, בעיתון "משפחה" 400 גיליונות, בעיתון "יתד נאמן" נדגמו 561 גיליונות ומ"המודיע" נדגמו 406 גיליונות. בין 2010 לפברואר 2013 נבדקו כל הגיליונות של שלושת העיתונים באמצעות "מכון יפעת". מכון "יפעת" סקר עוד 157 גיליונות מעיתון "משפחה", 927 מעיתון "יתד נאמן" ו-969 מעיתון "המודיע". לוח 3 מפרט את סך הגיליונות שנסקרו לצורך מחקר זה.

לוח 3: סך כל הגיליונות שנסקרו לצורך מחקר זה

שם העיתון	מספר גיליונות שנסקרו סך הכל
"משפחה"	557 גיליונות
"המודיע"	1,375 גיליונות
"יתד נאמן"	1,488 גיליונות
סך הכל גיליונות	3,420

לאחר סקירת הכתבות משלושת העיתונים, הוחלט להתמקד בעיתון "משפחה" שכן נמצא אישור להשערה שהוא מהווה אלטרנטיבה לעיתונות ההגמונית, אליה משתייכים "המודיע" ו"יתד נאמן". ריבוי הדעות שמופיע בעיתון "משפחה" סתר את רוב הספרות אודות עיתונות חרדית ודפוסי צריכה של עיתונות חרדית. כמו כן, עיתון "משפחה" גרם לזעזועים של ממש בקרב התקשורת החרדית ובציבור החרדי בכלל במאבק, שכונה לימים "מאבק השבועונים". נראה היה שעיתון אלטרנטיבי זה יכול לשפוך אור על תהליכים שמתחוללים בימים אלו בקרב הציבור החרדי בישראל אודות מאבקי שליטה סביב נושאים מהותיים כיציאה ללימודים גבוהים ולעבודה הקשורים לעיצוב אופייה של החברה החרדית בימינו אנו.

ב. ניתוח הנתונים

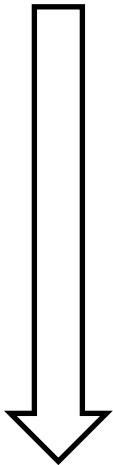
כל כתבה שהתייחסה ליציאת חרדים ללימודים ולתעסוקה בין השנים 2002 ועד 2010 צולמה, נסרקה וסוכמה, ומשנת 2010 ועד לפברואר 2013 הועברו כתבות נבחרות על ידי מכון יפע"ת. לאחר מכן, בקריאה חוזרת של כל הכתבות, נוצרו שלוש טבלאות, אחת לכל עיתון, דרכן היה ניסיון להבין האם ישנן תמות שחוזרות על עצמן בכל שלושת העיתונים. בטבלה הראשונה תחת כל עיתון ובסדר כרונולוגי נכתבה תמצית הכתבה ונושא מרכזי שעלה ממנה ביחס ליציאה ללימודים ולעבודה. כך נוצרו קטגוריות ראשונות, ששיקפו מבט השוואתי בין שלושת העיתונים. קטגוריות הן, למעשה, אסופה של קטעי נתונים הנראים כשייכים לתופעה מסוימת.

לאחר מכן נדרש להעניק פרשנות לקטגוריות שנמצאו (שקדי, 2010), וכך נבנתה הטבלה השנייה. בטבלה זו, אוחדו מספר קטגוריות שפורשו כדומות לכדי קטגוריה רחבה יותר, וזאת לכל עיתון בנפרד.

בטבלה השלישית נעשה תהליך דומה, לזה שנעשה בטבלה השנייה. אולם, הפעם ההתייחסות לקטגוריה הרחבה מהטבלה השנייה הייתה כאל קטגוריה מצומצמת, שאוחדה עם עוד קטגוריות "רחבות" מהטבלה השנייה שנבחנו כצרות ולא כרחבות ובכך נוצרו הקטגוריות הרחבות ביותר בטבלה השלישית. הנושאים הרחבים מהטבלה השלישית מהווים את הקטגוריות שנבחרו להיות אותן אסטרטגיות דרכן נמצא שעיתון "משפחה" מייצר שיח אלטרנטיבי לעיתונות ההגמונית, והקטגוריות שהיו רחבות בטבלה השנייה והפכו לצרות יותר בטבלה השלישית מהוות את הפרקטיקות באמצעותן יוצר עיתון "משפחה" את הקטגוריות. לוח 4 שלהלן מדגים את השלב הסופי בתהליך בניית הקטגוריות שצמחו מתוך ניתוח הטקסטים:

לוח 4: יצירת שיח אלטרנטיבי על ידי עיתון "משפחה" באמצעות ארבע אסטרטגיות שונות

אסטרטגיות להצמחת שיח אלטרנטיבי כנגד העיתונות ההגמונית	פרקטיקות
1. ערעור מרוכך	<p>א. סמכות רבנית עקיפה: סמכות רבנית שנותנת לגיטימציה לנושאים "פרובוקטיביים" בכך שמתראינת לעיתון "משפחה", בנושאים לגיטימיים.</p> <p>ב. שלמות מניין לומדי התורה: אין פגיעה בעולם התורה. עבודה ולימודים מיועדים לאנשים שלא לומדים תורה ממילא.</p> <p>ג. התמודדות עם חסמים: מקומות עבודה יכולים להתאים עצמם לאורח החיים החרדי.</p>
2. היברידיזציה דיסקורסיבית	<p>א. פלורליזם מכוון: פרסום כתבות של כתבים המזוהים כבעלי תפיסות עולם שונות.</p> <p>ב. ניגודים סמוכים: סוגת (ז'אנר) כתבה שונה, וסוגת כתבה זהה.</p>
3. ערעור פרובוקטיבי	<p>א. עיתויי פרובוקטיבי: ביום חג מקודש סיקור מכוון של דמויות ונושאים שנויים במחלוקת</p> <p>ב. לגיטימציה חילונית: בקשה ללגיטימציה מהעולם החילוני, ולא מזה הרבני.</p> <p>ג. שיוך אמירות פרובוקטיביות לרבני ההגמוניה.</p>
4. "טבעון" (Trivializing) זמות חרדית "חדשה"	<p>א. Bottom-up - היענות לדרישות הציבור: היציאה לעבודה צומחת כתהליך טבעי של החרדים ולא כתגובה למדיניות.</p> <p>ב. יישוב הסתירה: אין סתירה בין עולם התורה לעבודה או להשכלה כללית.</p>

רמות שונות של "אלטרנטיביות"

ממצאים

סקירת המאמרים יחד עם ממצאי מחקר זה העלו שעיתון "משפחה" מהווה עיתונות אלטרנטיבית בתכניו לעיתונות ההגמונית, וכי באמצעות ארבע אסטרטגיות עיקריות הוא יוצר שיח אלטרנטיבי.

אל מול השיח ההגמוני המסתגר מייצר "משפחה" שיח אלטרנטיבי ליברלי. אולם, בשל המציאות בה פועל העיתון, בה אין לערער על ההגמוניה הרבנית בצורה בוטה, הוא נאלץ לנקוט במספר אסטרטגיות שיאפשרו לו, מחד, להעלות לסדר היום נושאים שהיו מושקפים במהלך השנים ולהעביר ביקורת, ומאידך, לא לעבור על כללי המשחק הנהוגים בתוך הקהילה החרדית. במידה רבה, ניתן לראות כי עיתון "משפחה" משקף את המתח בו מצויים רבים מבני הקהילה החרדית הנאנקים תחת העול הכלכלי, ולכן יוצאים את חומות הביצורים החרדיות אל העולם הכללי בכדי למצוא עבודה והשכלה, תוך כדי שהם שומרים על אורח חיים חרדי.

להלן יוצגו ארבע האסטרטגיות בהן משתמש עיתון "משפחה" בכדי לייצר שיח אלטרנטיבי לשיח ההגמוני הרבני. הראשונה היא אסטרטגיה של ריכוך, דרכה מצליח "משפחה" להעלות באופן מרוכך או סמלי נושאים קונפליקטואליים ביחס לשיח ההגמוני מבלי להציגם באופן ישיר ופרובוקטיבי, ובכך נענה כביכול העיתון לשיח ההגמוני, אבל פותח פתח דק לסדיקתו. על-פי האסטרטגיה השנייה, העיתון מציג מגוון רחב ומנוגד של דעות, כך שעל פניו ניתן לטעות ולחשוב כי הוא תומך בקו של העיתונים ההגמוניים, אך יחד עם זאת עיתון משפחה תומך גם בהלך רוח יותר ליברלי. במילים, אחרות הוא מציג בו זמנית שיח שהוא גם הגמוני וגם אלטרנטיבי. האסטרטגיה השלישית בה בוחר עיתון "משפחה" היא אסטרטגיה של פרובוקציה המכוונת אל מול העיתונות ההגמונית וההגמוניה בעצמה. בכך מייצר עיתון משפחה שיח אלטרנטיבי ברור וגלוי כנגד השיח ההגמוני; והאסטרטגיה הרביעית והאחרונה יוצרת דמות חרדית חדשה, המוצגת כטבעית לרחוב החרדי. דמות זו מייצגת היטב את השיח האלטרנטיבי, בהיותה ייצוג של הלחצים הסותרים של הסתגרות מחד, ורצון להיפתח מאידך, בכך יוצר עיתון "משפחה" מובן מאליו חדש.

כאמור בלוח 4, כל אחת מארבע אסטרטגיות אלו מבוססת על מס' פרקטיקות או קטגוריות-משנה. הפרק שלהלן מחולק על פי ארבעת האסטרטגיות הללו, כשבכל פרק יפורטו הפרקטיקות העומדות ביסוד האסטרטגיה, תוך עיגון בדוגמאות ובציטוטים קונקרטיים שימחישו את המהלך

המתודולוגי והתיאורטי שנעשה במחקר זה. יש מקום לראות באסטרטגיות השונות "היררכיה של מיסוד אסטרטגיות". הכוונה ב"היררכיה של מיסוד אסטרטגיות" היא שיתכן ועיתון "משפחה" מתכוון אל עבר אסטרטגיית הטבעון האחרונה, ימסד אותה וינקוט רק בה בעתיד. נכון לעת כתיבת מחקר זה האסטרטגיות השונות מופיעות בעיתון "משפחה" באופן סינכרוני. אולם, הניתוח ארוך-הטווח שנעשה לצורך מחקר זה מעלה את ההשערה כי העיתון צועד יותר ויותר בדרך למיסוד האסטרטגיה הרביעית, כאשר שלוש האסטרטגיות הקודמות מסייעות במיסוד אסטרטגיה זו.

1. אסטרטגיה ראשונה - ערעור מרוכך

אסטרטגיה ראשונה שעיתון "משפחה" נוקט בה לצורך העלאתו של שיח חדש ואלטרנטיבי היא אסטרטגיה של "ערעור מרוכך". עיתון "משפחה" רואה עצמו חרדי, ולכן כפוף למערכת הערכים ולסמכות ההגמונית בחברה החרדית. הוא אינו יכול לחלוק על ההיררכיה ונותני הטון החרדים לאורך השנים, ולכן בוחר לנקוט באסטרטגיה שמטרתה להעלות באופן מרוכך נושאים קונפליקטואלים ומתסיסים מבלי שהוא יוצא באופן בוטה נגד ההגמוניה של המגזר אליו הוא משתייך. עצם העלאת שאלות ונושאים שהושתקו במשך שנים על ידי ההגמוניה החרדית בכל הנוגע להשכלה ותעסוקה הינו מעשה אלטרנטיבי נועז, ואין זה משנה באיזו צורה הוא מועלה.

1.א. סמכות רבנית עקיפה

כבכל ציבור, גם בציבור החרדי דעותיהם של דמויות מוכרות ידועות לרבים. עיתון "משפחה" בוחר לעיתים לקיים ראיונות עם רבנים ידועים אודות נושאי דיומא לא פרובוקטיביים, אשר מצויים בלב הקונצנזוס. אולם, רבנים אלו ידועים ברבים בתור מי שמעודדים יותר התערות בשוק העבודה ויצאה ללימודים במוסדות להשכלה גבוהה. ראיונות אלו מאותתים לקהל הקוראים כי ישנה סמכות רבנית המאשרת את העיתון ואת מסריו, וכי ניתן האישור לצאת ללמוד ולעבוד.

לעיתים אף בוחר העיתון לראיין רבנים בעלי השכלה אקדמית בנושאים שהם תלמודיים, אולם לקוראים ברור, לפי הרקע של הרב המרואיין, מהי עמדת העיתון ביחס לנושא ההשכלה והתעסוקה. כך, למשל, בראשית שנת 2009 מסקר עיתון "משפחה" את סיפור הינצלותו של הרב פנחס דורון משואת היהודים באירופה. במהלך הכתבה מצוטט הרב דורון אודות ענייני יהדות רבים. יחד עם זאת, הואיל והידיעה כי הרב פנחס דורון הוא פרופסור באקדמיה משותפת לכל הקוראים. בכך מועבר מסר ברור הן ביחס לחשיבות האקדמיזציה והן ביחס ללגיטימציה הניתנת מאותו רב למסרים אלו.

סיקור חייו של רב הינו מהלך שכיח בקרב העיתונות החרדית, ולכאורה נדמה כי עיתון "משפחה" משחק לפי כללי המשחק הנהוגים בקרב הציבור החרדי. אולם, יש לראות בכך מעשה חתרני, שכן עצם מעמדו האקדמי מאשר את יציאת החרדים ללימודים גבוהים, ובמקביל מכשיר את עיתון "משפחה" לדון בנושא זה. יוצא אפוא שעיתון "משפחה" מקבל היתר מאדם בעל מעמד חברתי מאוד גבוה (השייך להגמוניה הרבנית) לדון בנושאים אסורים לדיון על ידי ההגמוניה.

1.ב. שלמות מניין לומדי התורה

כתבות רבות בעיתון "משפחה" מנסות שלא "לשדל" חרדים שלומדים בישיבות ובכוללים לצאת וללמוד במוסדות להשכלה גבוהה, אלא הן מייעצות ומגבות את אותם חרדים שכבר בחרו בעולם ההשכלה והעבודה. כך העיתון לא פוגע, כביכול, במניין לומדי התורה, אלא רק מסייע לאלו שכבר בחרו שלא לקחת בו חלק. פרקטיקה זו של עיתון "משפחה" מסייעת לו לתמוך בכל אותם תלמידים חכמים ובאורח חייהם על ידי הצגתם כמגשימים את האידיאל בסדר העדיפויות מבחינת אורחות החיים, ויחד עם זאת, מי שלא מתאים או לא יכול להתמודד עם חיים "אידיאליים" שכאלה מקבל אשרור לצאת מעולם זה אל עולם התעסוקה וההשכלה.

ניתן להצביע על שתי קבוצות שיציאתן לעולם התעסוקה וההשכלה מוצגת על ידי עיתון "משפחה" בלתי מזיקה: נשים חרדיות וגברים חרדים שעולם הישיבות לא מתאים להם, ולכן בכל מקרה הם אינם לומדים תורה. לגבי החרדיות הן לא מצוות בלימוד תורה, ולכן אין מדובר באמירה המערערת על השיח ההגמוני:

“עבודת נשים היא תחת הגדרה אחרת לחלוטין. הן יוצאות לעבוד כדי שהבעל יוכל לשבת וללמוד תורה. ככה בונים משפחה של בני תורה. אישה אינה חייבת בלימודי תורה... זהו בסיס ההיתר לנשים ללכת לעבוד במקומות שונים” (משפחה, שולמן, 21.9.2010, עמ' 6).

לעומת זאת, עידוד חרדים עובדים ומשכילים הנה קריאת תיגר על השיח ההגמוני. תיגר זה מרוכז על ידי הצגת העובדים החרדים ככאלה שאינם מתאימים ללימודי התורה, ולכן אינם מקיימים את מצוות לימוד התורה בצורה ראויה. עיתון “משפחה” נותן להם היתר לצאת ולעבוד בטענה שבעצם עבודתם הם מסייעים יותר לעולם התורה מאשר אם לא היו עובדים, שכן כך הם מעבירים כספים לעולם הישיבות ומקיימים אותו.

“...אלא שאלו שאינם נטועים באוהלה של תורה, חייבים להביא טרף לביתם... פרנסה בכבוד בכוחה לשמר את היציבות הרוחנית של הבית, מן הנותר אפשר לקיים תלמידי חכמים אמיתיים. את מקומה האמיתי של התורה בחיי האדם ניתן להפיק גם מעמל ויגיעה” (משפחה, זילברשלג, 21.9.2010, עמ' 4).

עיתון “משפחה” מרכז את מסריו סביב יציאה ללימודים ועבודה, בכך, שלכאורה, הוא פונה רק לכל אותם שאינם מתאימים ללימודי התורה יומם וליל. אולם, עצם העיסוק בנושא זה מעלה לסדר היום נושאים מושתקים בציבור החרדי בתחומים הכלכליים והחברתיים. העלאה זו לסדר היום מגיעה לא רק לאוזניהם של אלו שאינם מתאימים ללימודי התורה, אלא מפורסמת לעיני כל, עניין היוצר שיח ספקני בקרב ציבור שמרני ומעורר ספקות ותהיות בליבם של אלו שכן מקיימים את אורח החיים התורני.

1.ג. התמודדות עם חסמים

דרך נוספת בה מעלה עיתון משפחה נושאים קונטרברסליים בצורה מרוככת היא תיאור מקומות העבודה מחוץ לקהילה החרדית כמתאימים לציבור החרדי. כך מצמיח עיתון "משפחה" שיח תרבותי במקום זה התורני, שכן הוא ממצב את "בעיית" העבודה מחוץ למגזר החרדי במונחים של תרבות שונה ולא במונחים של פחד מפני עזיבת עולם התורה.

כתבות שחושפות מקומות עבודה שמותאמים לחרדים חשובות לעיתון "משפחה", שכן הן מסייעות בפירוק אחד החסמים העיקריים של החרדים לצאת לעבודה, והוא הפחד מפני עבודה בתנאים לא הולמים, כגון ישיבת נשים לצד גברים, היעדר זמן לתפילה, שימוש בשפה לא הולמת, נשים לא "צנועות" ועוד. עיתון "משפחה" נוטל על עצמו לפורר חסמים אלו מפני ה"אחר" הלא מוכר, ובאופן ספציפי ממקומות עבודה בקרב הציבור הכללי, ובכך מעודד חרדים להשתלב בעולם התעסוקה החוץ חרדי.

בשנת 2010 פורסם טור אישי של אילן בן דב, מנכ"ל פרטנר לשעבר, בו הוא מהלל את העובדים החרדים, וטוען שאין לחרדים סיבה לדאגה, כיוון שלמעסיקים מאוד קל להתאים את סביבת העבודה לתנאים אותם הם מבקשים.

"אל הצרכים המיוחדים של העובדים החרדים אני לא מתייחס כאל שאלת תקציב. דרישות כמו פטור מעבודה בחול המועד, עבודה בסביבה נפרדת וסיפוק מזון כשר הם מבחינתי דברים מובנים מאליהם. אני מאמין שאנחנו חייבים לספק זאת לעובדים שומרי המצוות" (משפחה, בן דב, 21.9.2010, עמ' 6).

עצם סיקור מקומות עבודה מחוץ לקהילה החרדית שמנגישים את המקומות עצמם לחרדים, הינו אקט בלתי מקובל בעיתונות זו. הנגשה זו והתאמת מקומות העבודה לחרדים אמורים לשנות את מודעותם של הקוראים לעצם האפשרות לדמיין את חייהם בתוך מקומות עבודה אלו, ואף כעובדים בפועל בתוך מקומות אלו. יחד עם זאת, המסר מועבר באופן מרוכך, שכן העיתון לא

משדל חרדים לצאת לעבוד באופן אקטיבי. חריגה זו מהשיח ההגמוני עשויה לעודד בעקיפין יציאת חרדים לעולם התעסוקה וההשכלה, בין אם על ידי הכשרת העניין על-ידי רבנים, בין אם על-ידי עידוד כל אלה שאינם לומדים לצאת ולעבוד ובין אם על ידי חשיפת מקומות העבודה בקרב הציבור הכללי.

2. אסטרטגיה שניה- היברידיות דיסקורסיבית

עיתון "משפחה" מציג מגוון רחב ומנוגד של דעות, כך שיוכל להראות שהוא גם תומך בקו של השיח של העיתונות ההגמונית, אך גם מוביל קו חדש ואחר. אסטרטגיה זו מבוססת על שתי פרקטיקות המקיימות אותה. הפרקטיקה הראשונה נבנית על ידי העסקת כותבי טורים קבועים המזוהים עם עמדות שונות בכל הנוגע ליציאה ללימודים ולעבודה של חרדים. הפרקטיקה השנייה מציגה עמדות שונות בטווחי זמן קצרים, הן של כתבות מאותה סוגה (כתבת מוסף, טור אישי, אייטם חדשותי או פרסומת) והן כתבות מסוגה שונה.

2.א. פלורליזם מכוון

עיון בעיתון "משפחה" מעלה כי פרסום טורים אישיים של כתבים בעלי תפישות עולם שונות הינו פרקטיקה רווחת. עיתון "משפחה" מעסיק כתבים עצמאיים רבים, אולם הוא מעסיק גם מספר כתבים קבועים המזוהים עם תפישות עולם שונות. בעת הקריאה הראשונית של הכתבות השונות היה נראה כי יהיה קשה לחלץ קו אידיאולוגי אחד ברור של העיתון. ואולם לאחר קריאה מדוקדקת יותר ניכר כי זוהי מדיניות מכוונת של העיתון שלא רק נאלץ להתמודד עם מגוון דעות שישוּבן יחד יסייע להכריע בין הסתגרות והתבדלות לבין הרצון והצורך להיפתח לתמורות של המאה ה-21. למעשה, זוהי אסטרטגיה של "גם וגם" אשר מציעה תפיסה פלורליסטית באמצעות הצגת מגוון דעות סותרות ומבלי לנקוט עמדה ביחס לשאלה מי מהם צודק. עמדה פלורליסטית זו,

שמסקפת גם את דמותו של החרדי החדש אותו מציגים זיכרמן וכהנר (2012), חריג מאד בנוף העיתונות החרדית של "יתד נאמן" ו"המודיע".

למשל, נתן אנשין, חבר הוועדה הרוחנית של עיתון "משפחה" הידוע בדעותיו הבדלניות, כותב טורים רבים בעיתון, ולצידו כותב משה גרילק, עורך העיתון, הידוע בדעותיו הליברליות ובפתיחותו כלפי הציבור הכללי. שני הטורים עשויים להתפרסם זה לצד זה מבלי שיש ניסיון ליישב את הסתירה ביניהם. כך למשל, טוריו של אנשין מבטאים תמיד את השיח ההגמוני ההיררכי הרבני על ידי נקיטת קו המתנגד לפתיחות כלפי העולם שמחוץ לגבולות הקהילה החרדית, כולל יציאה ללימודים גבוהים ועבודה:

"הוראות של בדיעבד ליחידים ללמוד מקצוע... [מיועדות] לחריגים, שרובניהם התיירו להם בשעת הדחק, בתנאים מגבילים ותחת פיקוח הדוק... וגם אותם יחידים לא היו צריכים לעשות את הצעד החריג הזה [יציאה ללימודים]". (משפחה, אנשין, 19.2.2004, עמ' 10).

ומאידך, טוריו של גרילק, שהיה בעבר גם כותב "מעריב", מציעים גישה פתוחה יותר הקוראת להנמכת חומת ההיבדלות החרדית, ולסייע לכל אותם רבים שיצאו או רוצים לצאת את חומות הקהילה החרדית לשם לימודים ופרנסה:

"אודה ולא אבוש כי זמן רב ציפיתי שיופיע וייצא לאור גיליון מעין זה שמטרתו לפנות אל החרדי העמל לפרנסתו, לחזקו מן הבחינה הרוחנית... בקיצור, גיליון לעניין המופיע בעתו ובזמנו והוא בהחלט ממלא צורך חברתי חשוב." (משפחה, גרילק, 20.12.2012, עמ' 10).

עוד אודות הקו המתירני בו נוקט גרילק ניתן למצוא בכתבתו של הכתב דוד ממון, אשר נמנה עם הכתבים היותר ליברלים של עיתון "משפחה":

"טוב שהרב גרילק לא מפחד ואומר... שתיוגם של החרדים העובדים כיהודים מסוג נחות הוא המצאה עלובה... הגיע הזמן לומר מפורשות בלי להתבלבל: יהודי שקם בבוקר והולך לעבודה, מקיים את רצון בוראו במלואו. חרדי שעובד, הוא חרדי שעושה נחת רוח אמיתית לבוראו." (משפחה, דמן, 10.1.2013, עמ' 62)

עצם העסקתן של דמויות אלה במערכת עיתון "משפחה" מעידה על הקו הפלורליסטי בו נוקט עיתון משפחה. מחד, אנשין השמרן, שכותב בהתאם לשיח ההגמוני המחזק את ההיררכיה הרבנית, ומאידך גרילק הליברל, המבטא שיח חדש שקורא לסייע לכל אותם חרדים עובדים. חשוב לציין כי עצם עידודו של שיח עיתונאי פלורליסטי נחשב למהלך מאוד בוטה לעולם הערכים, החינוך החרדי והשיח ההגמוני. בעוד שבעיתונות החילונית ניתן להבחין לעיתים תכופות במגוון דעות בשם עיקרון הפלורליזם העיתונאי, הרי שבקרב החרדים המנסים לקיים אורח חיים חסר ספקות, שאלות ותהיות, עידוד ריבוי הדעות הוא מהלך מאד חריג, ולכן אלטרנטיבי.

הן גרילק והן אנשין ידועים לציבור החרדי כבעלי השקפות עולם מנוגדות, ולכן ברור כי מדובר במעשה מכוון. הם אינם כתבים זוטרים או זמניים, אלא בעלי טורים אישיים קבועים בעיתון "משפחה", כשאחד מהם משמש כחבר בוועדה הרוחנית של העיתון והשני הוא עורך העיתון. ואולם לא רק בשני כתבים אלו מדובר, שכן ניתן למנות גם את ישראל אייכלר הבדלן אל מול דוד ממן הליברל, ועוד רבים אחרים.

2.ב. ניגודים סמוכים

לא זו בלבד שעיתון "משפחה" באופן מכוון בוחר להציג דעות מנוגדות, אלא שהוא עושה זאת גם על פני טווחי זמנים סמוכים, כך שלא ניתן לטעון לרצף לינארי של התפתחות, או שינויים שנובעים משינויי כוח אדם. ממצאי המחקר מעלים כי עיתון "משפחה" לא רק מעסיק כתבים בעלי דעות שונות, אלא שניתן בנקל גם למצוא סתירות בין גיליונות שונים בטווחי זמן קצרים. עורך עיתון "משפחה" בוחר להציג דעות מנוגדות בהפרשי זמן קצרים, בין באמצעות סוגה (Genres) עיתונאית שונה ובין אם מדובר בסוגת כתבות זהה. בטווחי זמן קצרים העלאת רעיונות סותרים

ממחישה ביתר שאת את האגינדה של עיתון "משפחה" ליצירת שיח פלורליסטי של "גם וגם". לעיתים קרובות ניתן לראות בגיליון אחד פרסומת ללימודים אקדמיים⁴, ובד בבד טור האוסר בתכלית האיסור על לימודים שכאלו, או ראיון עם אקדמאי, לצד טור שמטרתו להבהיר לציבור הקוראים שלימודים אקדמאים הם בזבוז זמן ושייעודם הוא השמדת החרדים.

למשל, בראשית שנת 2008 בחר עיתון "משפחה" לפרסם ראיון עם הגאון רבי יהודה סילמן. בראיון עלו מספר נושאים מושתקים ומעוררי התנגדות בקרב העיתונות ההגמונית, ששניים מהם קשורים במחקר זה. האחד, הוא מצבם הכלכלי הקשה של החרדים והחשיבות של השכלה כלכלית מעמיקה. נושא זה, הגורם לפקפק בערכים חרדיים של חיים של "עוני מרצון", מושתק על-ידי הסמכות הרבנית ולכן אינו מדובר בעיתונות ההגמונית. הנושא השני, הינו עידוד חרדים לצאת ולעבוד, נושא המעורר התנגדות רבה על גבי העיתונות ההגמונית אשר מבקשת לעודד לימודי תורה על מנת לשקם את עולם הישיבות שחרב בתקופת השואה היהודית:

"מרבית הציבור שלנו מתמודד עם קשיים כספיים גדולים... כל אברך גם צעיר רואה עצמו כמי שמבין בכלכלה ויודע כיצד להתנהל עם כוחות השוק. העובדה שיש אנשים שלומדים כלכלה ועוסקים בה שנים- נעדרת מעיניהם. הם בטוחים שהם מבינים ויודעים כיצד לטפל בנושאים כלכליים גם מורכבים. התוצאה מתבררת כאשר האדם נכנס לסחרור כלכלי קשה... אנחנו יכולים ליצור חברה שבה אדם שעובד ועמל לפרנסתו ובערב משתתף בשיעור תורני יש לו מקום מכובד בחברה. הוא איננו סוג ב'!... שיהיה ברור שמי שעובד הוא אדם שמפרנס את משפחתו, תורם להחזקת מוסדות התורה ויש לו חלק בתורתם. בדורות קודמים היו תלמידי חכמים עצומים שחלקם עבדו לפרנסתם. באותן שנים איש לא ראה באדם עובד בעל דרגה נמוכה." (שולמן, 2008.1.17, עמ' 18, 20, 24)

מספר גיליונות לאחר מכן בחר עיתון "משפחה" לפרסם את טורו של ישראל אייכלר בו עובר מסר חד וברור שאין לצאת ללימודים ועבודה, שכן יציאה ללימודים ולעבודה היא, למעשה, משאת

⁴ העיתונות ההגמונית לעולם איננה מפרסמת עניינים שהיא מתנגדת להם ערכית, לפיכך נראה כי בהיותו עיתון מסחרי על "משפחה" לפרסם פרסומות על מנת לשרוד, ולכן אינו מסנן את הפרסומות המופיעות בו בכל הנוגע ללימודים אקדמאים.

נפשם הזדונית של מקבלי ההחלטות החילוניים אשר מבקשים בכך להפחית את הילודה החרדית ולהביא להחרבת העולם החרדי:

"נתניהו... מכין מקומות פרנסה לאלפי החרדים שייצאו לעבודה... הם [מקבלי ההחלטות] רוצים שהאבא לא ילמד בישיבה, אלא ילמד באוניברסיטה ה"חרדית" הוא יקבל תואר אקדמאי בתקווה לקבלת משרה... רוצים שכל אם חרדית תאלץ לצאת לעבודה... הכל במטרה אחת שלא יוכלו להקים משפחות ברוכות ילדים... הם אינם רוצים ילדים חרדים." (אייכלר, 22.6.2008, עמ' 18)

בנוסף לממצאים אלו, שבאים לידי ביטוי בסוגת כתבות שונה, נראה כי ישנן כתבות סותרות מאותה סוגה עיתונאית בטווחי זמן קצרים, למשל באמצעות כתבות שאינן כתבות חדשותיות אלא פרי יוזמת העורך של העיתון, שלו השפעה רבה על צורתו ותוכנו של העיתון. בדומה למקובל בעיתונות החרדית, גם בעיתון "משפחה" כתבות רבות שאינן חדשותיות, "כתבות צבע". כתבות אלו אינן מסקרות את ענייניה הבווערים של המציאות, אלא מנסות לקדם אג'נדה או להעלות נושא אל סדר היום הציבורי. אולם, גם סביב נושא זה ניכר מגוון, שכן בתאריכים קרובים ניתן למצוא את אותו סוג הכתבה המקדמת אג'נדה סותרת.

כך, למשל, בתחילת 2009 התפרסמו בעיתון "משפחה" שתי כתבות צבע שסיקרו את חייהן של שתי דמויות. בחירתו של העורך הייתה לפרסם שתי כתבות מאותה סוגה (זיאנר), אולם בעלות מסר הפוך. הדמות הראשונה שסקרה הייתה שרה שנירר, מקימת רשת בתי הספר "בית יעקב" שמטרתם "שמירה" על "בנות ישראל" מפני תנועת ההשכלה. כחודשיים לאחר מכן התפרסמה כתבה שסקרה את חייו של הגאון רבי שלמה דיכובסקי שבחר לשתף פעולה עם אוניברסיטת תל אביב ואוניברסיטת בר אילן וללמד שם בחוג למשפטים. ניכר שבסיקורה של שנירר ההשכלה נתפשת כ"אם כל חטאת" וכמחרבת עולם היהדות והתורה, ואילו סיקורו של הרב דיכובסקי דווקא מציג את האקדמיה בפלטפורמה המאפשרת את הפצתה של הדת היהודית וערכיה.

חייה וחזונה של שרה שנירר מייסדת מוסדות בית יעקב, מסוקרים על פני כתבה ארוכה בעיתון "משפחה". הכתבה מציגה את שנירר באור מאוד חיובי, ומשבחת אותה כאישה שהצליחה להפוך חזון למציאות. הנחת היסוד של שרה שנירר ושל הכתבה כולה היא שתנועת ההשכלה הפיצה

שקרים והרגה את היהודים והיהדות. לפיכך, החליטה שנירר להקים מוסד שיחצוץ באופן ברור ומוחלט בין העולם התורני לבין עולם ההשכלה.

"כשבאירופה ערפה חרב ההשכלה את בני ישראל ובנותיי, קמה אישה אחת שלא היה בידיה כי אם חזון והקימה, בברכת גדולי ישראל, את תנועת 'בית יעקב' שהעמידה מאז תלמידות הרבה... בני תשחורת פנו אל האוניברסיטאות האירופיות ונפלו חללים- חללים על מזבח האידיאולוגיה הכוזבת, אין בית אשר אין בו מת... המטרה הסופית של בית יעקב, כפי שבאה לביטוי גם בהמשך, התממשה בתום הלימודים בסמינר, כאשר נשלחו הבנות לכהן כמורות בבתי ספר [יהודים] שהוקמו ברחבי פולין" (משפחה, פוקס,

12.2.2009 עמ' 42-43, 46)

שנירר הגביהה את החומות נגד ההשכלה והעולם החיצוני לעולם החרדי בכך שיצרה מערכת שלמה שהשאירה את "הבנות" בתוך הקהילה היהודית. כתבה זו על שנירר יש בה מסר ברור בעד ההתבדלות וההסתגרות החרדית וכנגד האוניברסיטאות, ההשכלה והעבודה מחוץ לקהילה החרדית.

זמן לא רב אחרי פרסום כתבה זו אודות שרה שנירר, בחר עורך עיתון "משפחה" להציג כתבה אודות הגאון רבי שלמה דיכובסקי. מסופר כי הגאון דיכובסקי, אדם שנחשב מאוד בקי בתורה, ואף מקורב לרבנים הגדולים כמו הרב אלישיב, היה משפטן דגול, שאף הוצע לו על ידי אהרון ברק להיות שופט בבית המשפט העליון. הגאון דיכובסקי בחר ללמד במשך 20 שנה באוניברסיטת תל אביב בפקולטה למשפטים והקים באוניברסיטת בר אילן מעין כולל ללימודי תורה לתלמידי משפטים. בחירות אלו נעשו מתוך שיתוף פעולה עם העולם החוץ חרדי, ותוך הכרה במוסדות להשכלה גבוהה כפלטפורמה שלא סותרת את עולם התורה, אלא להיפך מסייעת בהפצת מסריה וערכיה. זאת בניגוד לפועלה של שנירר שהובילה שינוי מחוץ לכותלי האקדמיה ובתוך כותלי הקהילה החרדית.

"לאורך עשרים שנה היה מרצה באוניברסיטת תל אביב בפני סטודנטים למשפטים... זה התחיל כך' הוא מספר, 'פנו אלי מהנהלת האוניברסיטה, וביקשו ממני לתת הזדמנות לסטודנטים להכיר את מערכת בתי הדין הרבניים, שתדמיתה לא הייתה מזהירה בעיניהם'... [ההנהלה:] תדע שאם תתמיד להרצות כאן, הם יצאו אחרים וגישתם כלפי המערכת תשתנה מקצה לקצה. אל תשכח שחלקם יכבשו את צמרת המשפט בעתיד, שווה להשקיע בהם... [הגאון דיכובסקי] אמרתי לו אני לא יכול לסרב לך... מאותו טעם הקמתי את המכון הגבוה לתורה [באוניברסיטת בר אילן]" (משפחה, אליטוב וארליך, 7.4.2009 עמ' 89).

ניכר שבחירתו של העורך בסוגה של כתבות המסקרות את פועלם של שני אישים כה שונים כדוגמת שרה שנירר וכדוגמת הגאון רבי שלמה דיכובסקי אינה מקרית ומדגישה את הריקוד התמידי של העיתון בין החשש מאקדמיזציה ומהגברת ההתערות החברתית עם החברה החילונית לבין ההכרה בחשיבות הלימודים במוסדות להשכלה גבוהה.

3. אסטרטגיה שלישית- ערעור פרובוקטיבי

אסטרטגיה שלישית בה בוחר עיתון "משפחה" להשתמש על מנת להתמודד עם הלחצים המנוגדים הפועלים עליו, היא אסטרטגיה של פרובוקציה מכוונת אל מול העיתונות ההגמונית. הוא עושה זאת בשלוש דרכים: הראשונה, עיתוי ותזמון הפרסום של כתבות או מוספים בעלי תוכן פרובוקטיבי לקהילה זו. השנייה, פנייה לקבלת לגיטימציה מהציבור הכללי. השלישית, שיוך אמירות הנחשבות אלטרנטיביות לרבנים המצויים בראש הפירמידה ההגמונית החרדית.

3.א. עיתוי פרובוקטיבי

בחג סוכות בשנת 2010, בחר עיתון "משפחה" להוציא לאור מוסף חג שלם שנקרא "חרדים 2010" ומוקדש ליציאת חרדים לעולם התעסוקה ולעולם ההשכלה. פרסום מוסף זה גרר תגובות רבות מצד העיתונות ההגמונית וראשי הרבנות החרדיים ואף גרר זירת מאבק גלוי, שלימים נקרא "מאבק השבועונים". המתח בין עיתון "משפחה", לבין העיתונות ההגמונית ידע עליות ומורדות במהלך השנים, אולם מוסף זה החריף את המאבק, כך שהרבנים מההגמוניה המסורתית יצאו בגלוי כנגד עיתון "משפחה" באמצעות פרסומים בעיתונים "יתד- נאמן" ו"המודיע". עם תום חג הסוכות פרסם "יתד נאמן" מכתב להורים חרדים שקרא להם שלא לקרוא בשבועונים, שכן אלו יכולים להרוס את חינוך ילדיהם בשל התכנים האסורים ועידוד השקפות עולם פסולות. כמו כן, פורסמו קריאותיהם של מנהלי רשת "בית יעקב" על-פיהן על הבנות החרדיות להתרחק מקריאה בשבועונים. אמנם לא ננקט שמו המפורש של עיתון "משפחה", אולם היה ברור לכל כי בו מדובר.

מוסף "חרדים 2010" קרא, בין היתר, לחרדים לצאת וללמוד מקצוע באקדמיה על מנת להשתלב בצורה הולמת בעולם התעסוקה ולהתגבר על הפער שבין מחפשי העבודה החרדים ללא חרדים.

פרסום כתבות בעלות תוכן פרובוקטיבי במועדי ישראל הינו מהלך מאד קיצוני בקונטקסט החרדי משתי סיבות: האחת סביב מועדי ישראל התרבות החרדית נוהגת להתעסק בענייני קודש. שנית, זמן מועד הוא זמן בו מבלה כל המשפחה בבית במשך מספר ימים, מבלי שיש להם דברים רבים לעשות. לפיכך, העיתון המצויי ברשות המשפחה נקרא כולו, ואף ביתר תשומת לב.

"כיום עם האפשרויות הקיימות להשכלה גבוהה ולהכשרה מקצועית הרלוונטית לתחום שבו מחפשים תעסוקה, ניתן לשחרר את רובם של החסמים הקיימים ולהביא את העובד החרדי למצב שבו תנאי הסף שלו יהיו כמו מתחרהו הלא חרדי" (משפחה, אפשטיין

ופרדס, 21.9.2010, עמ' 26).

בגיליון החדשות של "משפחה", אליו צורף מוסף "חרדים 2010", פורסם ראיון עם הגאון רבי מנחם כהן ראש הועדה הרוחנית של עיתון "משפחה", ובו הוא מבטא את דעותיו בנושא הרגיש של השכלה ואקדמיה, כשהמטרה של ראיון זה הייתה לתת גיבוי למוסף ולתכניו הפרובוקטיביים

גיוס רבנים מהוועדה הרוחנית לצורך מתן לגיטימציה לאישור כתבות בעיתון "משפחה" הוא מהלך נדיר בעיתון זה, והוא מצביע על המודעות לתוצאות פרסום המוסף, דווקא בחג סוכות, ולתגובות החריפות הצפויות מצד העיתונות ההגמונית וההגמוניה החרדית.

ואמנם, עיתון "משפחה" ספג ביקורת נוקבת מהעיתונות ההגמונית לאחר פרסום מוסף "חרדים 2010" בחג סוכות, אולם הדבר לא מנע ממנו, כחצי שנה לאחר מכן, בפסח 2011, לפרסם את מוסף "בן שלושים לכוח". שוב אנו עדים לפרסום גיליון בעל תכנים פרובוקטיביים ביום חג, כשהפעם ברור כי זהו מהלך מחושב ומודע של עורכי העיתון שכבר הכירו את התוצאות האפשריות של מהלך שכזה.

המוסף הציג את שלושים החרדים המבטיחים ביותר מבחינה מקצועית בגילאי השלושים. בגיליון זה מסוקרים אנשי תקשורת, עסקני נדל"ן, עורכי דין, אנשי עסקים, יועצים ועוד. כולם מוצגים כדמויות שהצליחו מאוד וכמודלים לחיקוי שיש לשאוף להידמות להם. כמו כן, כולם חרדים ומצליחים לשלב בין קריירה מאד מרשימה לבין לימודי תורה ואדיקות דתית.

המוסף "שלושים לכוח" עושה שימוש במושגים כמו "הגשמה עצמית" ו"מימוש עצמי", מושגים שנגזרים מהשיח התעסוקתי החילוני ונתפסים כבלתי ראויים בעולם המושגים החרדי. כך, למשל, המוסף נפתח בכתבתו של הרב נחמיה רוטנברג הטוען כי יתכן ולימוד תורה הוא ניצול נמוך של היכולות הרוחניות של האדם וכי הוא יכול להגשים עצמו במקום אחר.

"הגשמה עצמית, הצלחה, צמיחה אישית- אלה אינם רק מושגים מודרניים שהביאה תרבות הפנאי, אלא ערכים אמיתיים שדווקא אדם דתי וחרדי אמור לראות בהם מטרה מרכזית של חייו. הבורא יוצר האדם רוצה בהצלחתו המלאה של כל אחד. כמה נצטער אם לאחר שנים של מאמץ נגלה... כי כלל לא התנענו תהליך של התקדמות אישית, ובמקום זאת ניצלנו רק היבטים נמוכים של יכולותינו הרוחניות" (משפחה, הרב רוטנברג,

18.4.2011, עמ' 7).

דוגמא נוספת היא כתבה נרחבת על אריאל דרעי שנבחר לאחד מבני השלושים המבטיחים ביותר. דרעי, שהיה בעת פרסום המוסף מנכ"ל המכללה החרדית בירושלים, עורך דין במקצועו וסטודנט בתוכנית המנהלים בבית הספר למדיניות ציבורית של האוניברסיטה העברית, מיטיב לבטא את המתח בו מצויים כיום חרדים רבים, ועיתון "משפחה":

"המשימה המרכזית של המגזר החרדי בעשור הקרוב תהיה למצוא את שביל הזהב שבין שמירה על העקרונות המסורתיים הייחודיים לו בהנהגת גדולי התורה, לבין היכולת להתפרנס ולהחזיק עצמו מבחינה כלכלית. ברמה האישית אני מקווה מאוד להיות שותף ואולי אף מוביל אתגר ייחודי זה" (משפחה, דרעי, 18.4.2011, עמ' 31).

בחירתו האמיצה של עורך עיתון "משפחה" לדון בסוגיות פרובוקטיביות למגזר החרדי בישראל בזמן חגי ישראל היא מכוונת, ונראית אף כמתגרה בכוונה בהגמוניה החרדית, שכן אין מדובר במעשה חד פעמי. נראה כי פרסום נושאים קונטרוברסאליים במועדי ישראל, הנו מעשה שמטרתו ניגוח ההגמוניה החרדית, וניסיון לפגוע בעוצמתה.

3.ב. לגיטימציה חילונית

עיתון "משפחה" מנסה להישאר לגיטימי בקרב החרדים, אולם במקביל הוא פורץ לעיתים את חומת הביצורים של הקהילה החרדית על ידי פניה לציבורי החילוני בבקשה להכרה וללגיטימציה ממנו. בקשה ללגיטימציה מסמכות אחרת מזו של הרבנים נחשבת למעשה פרובוקטיבי מאד בקהילה החרדית, שכן היא מערערת על יחסי הסמכות והכוח החברתיים.

בין אם מדובר בשכנועו להעסיק את החרדים ובניפוץ הסטיגמה של החילונים על החרדים ובין אם מדובר בניסיון להתקרב לאישים ידועים מהמגזר החילוני (כמו שרים או אנשי עסקים), עיתון "משפחה" מבקש להציג את הציבור החרדי באור חיובי עבור אלו שמחוץ לחומות הקהילה החרדית, מעשה שנחשב חריג בקהילה זו. כך, למשל בכתבה הבאה פונה העיתון למגזר החילוני בניסיון לנפץ את הדעות הקדומות אודות נתוני התעסוקה החרדים ולזכות בתמיכתו:

"כאחד שכנראה העסיק יותר חרדים מכל אחד מיושבי החדר הזה, אין לכם מושג מה אתם [הציבור הכללי] מפסידים. כיום תחום הבנקאות הוא אחד הענפים היותר מורכבים והיותר מתוחכמים ואם הציבור הזה [החרדי] יכול להתמודד בהצלחה בענף הבנקאות, הוא כנראה יכול להתמודד עם כל ענף אחר שקיים במשק." (משפחה, ארליך, 21.9.2010, עמ' 20).

וגם:

"...ממצא זה תואם את תוצאותיהם של מחקרים לגבי ההשפעה של לימודי הגמרא על התפתחות המוח. במחקר... נמצא כי תלמידי ישיבה עלו על תלמידי חילונים ביכולותיהם לפתור בעיות גיאומטריות ומתמטיות, על אף שלימודיהם הפורמאליים בתחומים אלו היו פחותים בהרבה... איש עסקים בתחום התוכנה טוען כי הוא יכול ללמד תלמידי ישיבה תכנות מחשבים ברבע עד מחצית מן הזמן שלו יזדקק על מנת ללמד את עמיתיהם מהציבור הכללי. תלמידי הישיבה הנם בעלי התכונות הנדרשות להצטיינות במחשבים: סבלנות, נכונות לרדת לפרטים והריכוז לדעת שדייקת בכל מילה ובכל אות ולחזור על כך שוב ושוב" (משפחה, רוזנבלום, 14.8.2008, עמ' 14).

לא רק הציבור החרדי מעיד על עצמו עד כמה הוא ציבור שיכולות העבודה שלו הן מצוינות. לעיתון "משפחה" חשוב לצטט דמויות מהציבור הכללי המעידות על אופיו החיובי של הציבור החרדי. לאורך כתבות רבות מצוטטים בכירים במשק הישראלי, שרים ואף נגיד בנק ישראל.

"בעיצומו של הפורום עצר הנגיד את הדיונים וביקש להשמיע הצהרה מוחצת: 'כולנו פה בזכות החרדים... אני חושב שהציבור החרדי הוא חזק וחכם...' (משפחה, 21.9.2010, עמ' 22).

ציטוט בכירים מהמגזר הכללי, ופניה לציבור הכללי מחלישה את ההגמוניה החרדית. הגמוניה זו שבמשך שנים פעלה למצב עצמה בראש הפירמידה, וכבעלת התשובות וההיתרים לכל, מוצגת דרך כתבות אלו כמשנית לסמכות אחרת, והיא סמכותו של הציבור הכללי.

ג.3. שיוך אמירות פרובוקטיביות לרבני ההגמוניה

ההגמוניה החרדית נוקטת, כאמור, בקו מאוד ברור לגבי יציאה ללימודים גבוהים ולעולם התעסוקה. אמנם אין בנושא זה הלכה חד משמעית, אולם השיח של ההגמוניה היא שיח של הגבהת ביצורי הקהילה החרדית. לפיכך, כשעיתון "משפחה" מייחס דעות מתירניות לרבני ההגמוניה וטוען, כביכול, שהם בעד יציאת חרדים לעבודה ולמוסדות ההשכלה הגבוהה, זהו אקט שנחשב פרובוקטיבי במיוחד.

כך, למשל, בוחר משה גרילק באחד מגיליונות שנת 2012 לטעון כי אפילו הרב שך התיר למי שלא מתאים לו להקדיש את יומו ללימודי תורה לצאת ולפרנס את משפחתו. גרילק מגנה את כתב "יתד נאמן" (מבלי לנקוט בשמו המפורש) ומוחה כנגד הכינוי "חרדים חדשים" שזה בחר לכנותם בטוענו כי הם "בגדו ביהדות והפנו לה עורף" (משפחה, גרילק, 20/12/2012, עמ' 10). וכך הוא מצטט את הרב שך:

"יודעני בעדות מהימנה ממקור ראשון את דעתו של מרן הגרא"מ שך זצ"ל בנושא זה... תגובתו של מרן זצ"ל בתרגום מיידיש: מה קורה כאן? אצלנו בליטא היו לומדי תורה ותומכי תורה. וכי כולם יכולים ללמוד יום שלם! נכון, כולם צריכים לעבוד את השם... אבל לא כולם יכולים לעשות זאת על ידי לימוד תורה ללא הפסק." (משפחה, גרילק, 20.12.2012, עמ' 10).

באותו מוסף "שלושים לכח" שתואר לעיל, בוחר עיתון "משפחה" גם ראיון עם הרב נסים קרליץ, שהוא פוסק הלכה חרדי- ליטאי בולט, אב בית דין בבני ברק, חבר מועצת גדולי התורה, רב שכונה וראש כולל, ואשר נחשב לרב הניצב בראש הפירמידה החרדית ולחלק מההגמוניה.

"אליעזר שולמן זכה ללוות מקרוב במשך שבועיים, תיעד את סדר יומו המופלא בביתו ובבית הדין, היה עד להכרעות הלכתיות וציבוריות... לראשונה הוא מסיר את הלוט מעל דמותו שמעטים התוודעו אליה עד כה" (משפחה, שולמן, 14.4.2011, עמ' 27).

אומנם בכתבה זו אין אזכור מפורש של יחסו של הרב קרליץ לנושאים שנויים במחלוקת כמו השכלה גבוהה, אולם עצם פרסומה של כתבה זו נתפסה בקהילה החרדית כמתן לגיטימציה מצד הרב קרליץ לעיתון ולבחירתו בהצגתם של אותם אישים בני שלושים, ולכן הציתה מחדש את המאבק בין השבועונים בעוצמה רבה. זמן קצר לאחר מכן פרסם "יתד נאמן" מכתב של הרב קרליץ, ובו הוא יצא נגד כל השבועונים והחינמונים ואסר בחסות רבנים נוספים על הכנסת כל השבועונים, כולל עיתון "משפחה", הביתה. בעקבות פרסום מכתבו של הרב קרליץ ב"יתד נאמן" ניסה עיתון "משפחה" לרתום את הרב קרליץ לכהן בוועדה הרוחנית של העיתון, אולם הדבר גרר עוד מספר מכתבים ב"יתד נאמן" כנגד השבועונים ועיתון "משפחה".

מלחמה זו של העיתונות ההגמונית בזו האלטרנטיבית מצויה כל הזמן ברקע כתיבת העיתונים, כאשר לעיתים היא איננה מורגשת כלל, לעיתים היא באה לידי ביטוי בכתבה באחד מהעיתונים ולעיתים היא מתפרצת בשיא חומרתה כפי שנראה בגיליון סוכות 2010 ובגיליון פסח 2011. עוצמת המאבק נקבעת בהתאם לדובר, כך שאם גויס רב גדול להתבטא כנגד עיתון "משפחה" יחד עם קריאה לאיסור קריאה בעיתון הרי שמדובר בעוצמה רבה מאוד. מאבק זה של העיתונות ההגמונית בעיתון "משפחה" ועוצמתו מעידים על החשש ומידת האיום שחשה ההגמוניה אל מול צמיחתו של שיח אלטרנטיבי, אותו מקדם עיתון "משפחה". הואיל ועיתון "משפחה" הוא עיתון מאוד מבוסס, ממוסד ונפוץ, העיתונות ההגמונית מכירה בעוצמת השפעתו על הציבור החרדי, ולכן עושה מאמצים רבים להוציאו אל מחוץ לשיח המרכזי.

4. אסטרטגיה רביעית- "טבעון" דמות חרדית "חדשה"

האסטרטגיה הרביעית בה נוקט עיתון "משפחה" על מנת להביא לצמיחתו של שיח אלטרנטיבי בקרב הציבור החרדי היא אסטרטגיה של "טבעון" (Trivializing). אסטרטגיה זו נמצאת אחרונה בשרשרת האסטרטגיות, שכן היא יוצרת שיח שממסד דמות חרדית חדשה, המשלבת בתוכה את הלחצים הסותרים המנוגדים שבין הסתגרות חרדית לליברליות מערבית.

אסטרטגיה זו טוענת, כי זה אך טבעי שחרדים הם "גם וגם": גם יוצאים לעבוד וללמוד באקדמיה וגם לומדים תורה ומקיימים אורח חיים חרדי. בכך יוצרת האסטרטגיה את אותה דמות חדשה של חרדי משכיל, עובד ולומד תורה. מצב "טבעי", כביכול, זה מאותת לכל אותם אלו הנמצאים על הגדר סביב הקהילה החרדית, כי הם שייכים לקבוצה גדולה שכבר בחרה ליהנות משני העולמות- העולם החרדי והעולם שמחוץ לעולם החרדי.

בבסיס אסטרטגיית הטבעון עומדת דמותו של החרדי החדש כדמות "טבעית" ו"נורמלית" לרחוב החרדי. נורמליזציה זו מעקרת מראש את הדיון והוויכוח סביב דמותו של החרדי החדש ומציגה אותו כפתרון לבעיה מתמשכת.

4.א. היענות לדרישות הציבור - Bottom-Up

במקרים רבים מציג עיתון "משפחה" סקרים אודות מספר הרב של החרדים העובדים על מנת להדגיש את העובדה כי מדובר בתופעה רחבה שלא ניתן להתעלם ממנה. כך הוא הופך את התופעה ל"טבעית" לציבור החרדי והוא תורם למיסוד דמותו של החרדי החדש.

"בשנים האחרונות מתנהלת מתחת לאפנו תחרות עזה ובלתי מתפשרת בין משרדי הממשלה וגופים ציבוריים ופרטיים אחרים, במטרה להוכיח מי יציל את המדינה והכלכלה הישראלית בכך שהוא מצליח לשלב יותר חרדים במערכות השונות... הסקר

האחרון של בנק ישראל, המצביע על כך שלמרות התדמית השחורה שמנסים להדביק לציבור החרדי בכל הזדמנות, הרי שבשנת 2011 יותר מ- 45% מכלל האוכלוסייה החרדית עבדו לפרנסתם...” (משפחה, דרעי, 25.4.2012, עמ' 20).

וגם:

”59% מבני המגזר עמלים לפרנסתם, 55% מבין הגברים נמצאים בשוק העבודה...” (משפחה, וסרמן, 21.9.2010, עמ' 8)

עיתון "משפחה" מציב כעובדה גמורה את עניין החרדים העובדים והמשכילים אל מול משרדי הממשלה. לטענתו, משרדי הממשלה מכתיבים מדיניות מנותקת מתהליכים שכבר קורים בתוך המגזר החרדי, וכי ניתוק זה רק יוביל לבזבוז כספי ציבור במקום שיסייע לכל אותם חרדים שבדרך חרדית מצליחים לצאת את חומות הקהילה החרדית מבלי לצאת מגבולות הקהילה ומבלי לערער לחלוטין על הנחותיה. בהמשך דבריו לעיל מעביר דרעי ביקורת על מתווי המדיניות:

”...ובלי שיתוף הפעולה שלו [של המגזר החרדי] וההבנה שאף אחד לא בא להנדס אותו מחדש- אין להן [תכניות המדיניות] סיכויי של ממש ולא משנה באיזה מחקר או סקר הן תהיינה מגובות וגם לא כמה כסף ומשאבים אחרים יעמדו לרשותם” (משפחה, דרעי, 25.4.2012, עמ' 20).

הצגת החרדים העובדים כתופעה רחבה נחשבת כפעולה חתרנית של עיתון "משפחה", שכן העיתון מציג אוכלוסייה זו כאוכלוסייה "נורמטיבית" (שכוללת כמחצית מהציבור החרדי) ולא כנוער שוליים שלא מתאים לעולם הישיבות או כקבוצה חריגה של מספר גברים שלא מסוגלים ללמוד בכלל כל היום. הצגת נתונים מעין אלה הופכת את ה"אלטרנטיבה" ל"לא אלטרנטיבית", אלא לתופעה רווחת ששייכת לזרם המרכזי. כמו כן, הפניה למתווי המדיניות שיסייעו לכל אותם רבים

העובדים, או מעוניינים לעבוד גם היא צריכה להיתפס כחתרנית, שכן יש כאן בקשה לסייע בהרחבת התופעה על ידי סיוע לכל אותם המעוניינים להיות "חרדים חדשים" ולצאת את חומות ההסתגרות החרדית מבלי לחרוג מאורח החיים החרדי.

4. ב. יישוב הסתירה

החרדים המשכילים והעובדים נחשבים בשיח ההגמוני למי שלא הצליחו לממש את האידיאל היהודי של "תלמיד חכם" שתפקידו ללמוד כל היום תורה בתוך גבולותיה של הקהילה החרדית. לתפישתם, אם החרדים החדשים רוצים להיות חרדים "טובים" הם צריכים לשוב אל חיק הגבולות החרדיים. לעומת זאת, עיתון "משפחה" מציג טענה הפוכה על-פיה אין כל סתירה בין עולם התורה לעולם התעסוקה, וכי לא רק שבאופן תיאורטי ניתן לשלב בין השניים, אלא שהדבר כבר קורה בפועל, וששני עולמות אלו לא סותרים זה את זה, אלא משלימים זה את זה.

כדי לפתור את הסתירה הנתפסת בין העולם התורני לבין זה התעסוקתי, מפרסם עיתון "משפחה" אנשים אשר לא רק שפתרו כביכול את הסתירה, אלא שהפתרון שלהם הוא "דתי" דיו ונסמך על ה"מקורות" הדתיים. למשל:

"...לתדהמתי [הדובר הוא הרב אלכסנדר פרידמן] ראיתי שדברים רבים שאנו לומדים [במסגרת התפקיד בתעשייה האווירית] כתובים כבר ברמב"ם, ובמקרים רבים הרמב"ם אף מדויק יותר.... ככל שאתה לומד יותר [השכלה כללית] אתה מגלה עד כמה יש הכל בתוך המקורות... " (משפחה, גרנות, 1.1.2004, עמ' 29).

כתבות שכאלו מנסות לקדם את התפיסה כי דווקא האדם העובד הוא אדם בקי יותר בתורה ומאמין יותר, שכן הדיאלקטיקה בין עולם העובד לטקסטים היהודים יוצרת אדם הנפעם בכל פעם מחדש מחוכמתם של הטקסטים היהודים, ולכן גם מתעמקת הכרתו עם הטקסטים הקדושים וגם מתחזקת אמונתו בהם. כתבות מעין אלו מציגות את האדם העובד כאדם מאמין

ובקי אף יותר מאשר האדם הלומד משום שעליו להתמודד כל הזמן עם הדילמות שעולות מהמשק בין עבודה ותורה – טענות מעין אלו מהוות מסר חתרני במיוחד. דוגמא נוספת ליישוב הסתירה, לכאורה, בין שני העולמות מוצגת בכתבה הבאה:

"לאחר שיעור שיתי פעמי למשכנו של פרופסור לב [מייסד המכון הטכנולוגי הגבוה בירושלים- מכון לב]. כשנכנסתי שאל אותי דבר ראשון איפה הייתי. אמרתי לו בשיעור אצל ר' רפאל שמואלביץ' בישיבת מיר'. מה למדת שם, ביקש לדעת... התחלתי להעביר לו את ששמעתי בשיעור... כעבור מספר ימים התקשר אלי פרופסור לב. הוא אמר לי 'שמע, אני יכול לתת לך קומה שלמה בבניין חדש שאנחנו מקימים'" (משפחה, מייזל, 14.5.2009, עמ' 28).

דוגמאות אלו ואחרות באות להראות כי אין חשש שעבודה ולימודים גבוהים יובילו להימנעות מלימודי קודש אלא אף להיפך. כמו כן, דמות זו המסוגלת לשלב בין עבודה ללימודים אינה מוצגת כאילו דמות בעלת סגולות מיוחדות, אלא שהיא נידונה כבדרך אגב. בדוגמא לעיל נראה שגם לפרופסור לב באמצע יום עבודה יש זמן לדון בשיעורי גמרא, ומדגימה כיצד יזם טכנולוגי מצליח לשלב בין שיעורי גמרא ובין קידום הסטארט-אפ שלו.

שיח זה של טבעון, אותו מקדם עיתון "משפחה", תורם למיסודה של דמות חרדית חדשה אלטרנטיבית לזו המוצגת כטיפוס אידיאלי (Ideal type) על ידי ההגמוניה החרדית, זו המקיימת את חברת הלומדים. הצגת מספרים גבוהים של חרדים עובדים ומשכילים, יחד עם הצגתם כחרדים לכל דבר ואף יותר מכך, מייצרת בקרב קוראי "משפחה" תודעה כי קיימת קבוצה מאוד גדולה בקרבם המצליחה לשלב בין שני עולמות שנתפשו במשך שנים מנוגדים. יישוב הסתירה בין שני עולמות בדמותו של "החרדי החדש" והדגשת המספרים הגבוהים הנמנים עם קבוצה חברתית זו, תורמת לסימון גבולותיה של קבוצה זו ולמיסודה.

למיסוד דמות חרדית חדשה שתי השלכות: האחת, היא בעיני הקורא שאינו משתייך לקבוצה חברתית זו, אך בעקבות החשיפה לתכני העיתון הוא מקבל לגיטימציה לשלב בין "שני העולמות הסותרים" באופנים שמוצגים בעיתון. השנייה, באמצעות הצמחתו של שיח אלטרנטיבי מצליח

העיתון להכניס חרדים מזרמים שונים תחת קטגוריה חברתית אחת שחיה אורח חיים דומה ושמתמודדת עם דילמות ובעיות דומות. יתכן והדבר יסייע בגיבוש רבנים שיהיו שייכים לקבוצה זו, יחד עם מערכת חינוך מתאימה ל"חרדים החדשים", שני מוסדות החסרים היום לקבוצה זו (זיכרמן וכהנר, 2012). בכך יתכן ותוחלף ההגמוניה החרדית הקיימת בהגמוניה של החרדים החדשים.

דיון ומסקנות

מחקר זה בחן את צמיחתו של שיח אלטרנטיבי בעיתונות החרדית בישראל. ממצאי המחקר הראו כי השיח האלטרנטיבי, אותו מוביל עיתון "משפחה", מסייע ביצירת מציאות חרדית חדשה המאפשרת לחרדים הן לעבוד וללמוד, והן לקיים אורח חיים חרדי הנסמך על מוסדותיה של הקהילה החרדית, זאת מבלי להיחשב לחרדים "סוג ב'". תכנון של עיתון "משפחה", השוברים את גבולות הקהילה החרדית אותה מנסה ההגמוניה החרדית לשרטט באופן ברור, מכשירים את הקרקע למתווי המדיניות המעוניינים ביציאתם של החרדים אל עבר עולם ההשכלה והתעסוקה אם ידעו לנצל תהליכים אלו.

מחקר זה בחן את צמיחתו של "החרדי החדש" כאינדיבידואל וללא כל קשר להשתייכותו לחצר זו או אחרת, ומצא שבאופן רוחבי ניתן לזהות שלחרדים רבים עולם הרוח ועולם החומר אינם סותרים. ענייני רוחב אלו, הם שמאפשרים לעיתון "משפחה" לגעת בציבור חרדי נרחב, ולהתחיל בתהליך של מיסוד דמות חרדית שמשלבת בין רוח לחומר ללא קדימות של הרוח על החומר ולהיפך. שילוב זה בין חומר לרוח מוסיף על ספרות המחקר, הקובעת שבאופן אינהרנטי חרדי הוא זה שמתנגד להשכלה ובוחר חיים של "עוני מרצון".

ואולם, דמות חרדית זו טרם מוסדה באופן מלא ושורשי. מחקר זה נעשה בעיצומו של תהליך יציאת החרדים את חומות הקהילה החרדית ומיסודה של דמות זו, ובכך הצליח להתחקות אחר תמורות אלו. בכך מוסיף מחקר זה על ספרות המחקר הקיימת בחקר החברה החרדית ובכל הנוגע ליחסם של חרדים לתעסוקה והשכלה.

מחקר זה לא יכול היה להתקיים במנותק מדעתה של ההגמוניה, ולכן ניתוח השיח הביקורתי סייע בהבנת מאבקי הכוחות בקרב הציבור החרדי הבאים לידי ביטוי בשיח החרדי שמעל גבי העיתונות. סביבה זו העלתה את העובדה כי עיתון "משפחה" מהווה מקרה מעניין לתקשורת אלטרנטיבית, שכן מדובר בעיתון שבמובנים מסוימים יכול היה להיחשב לעיתונות הגמונית בקרב סביבה ליברלית מערבית. אולם, בחינתו של עיתון "משפחה" בקונטקסט חברתי ותרבותי בו הוא פועל, ממצבת אותו כעיתון אלטרנטיבי.

נראה כי מחקר זה הרחיב את גבולות המחקר סביב התקשורת האלטרנטיבית בכך שבחן עיתונות אלטרנטיבית בתוך סביבה עיתונאית שהיא אלטרנטיבית כשלעצמה (שכן העיתונות החרדית היא אלטרנטיבית לזו הכללית). מחקר זה מבסס עוד יותר את חשיבותו של השיח הביקורתי (CDA) ושיטות המחקר שהוא מציע בכך שהוא מאפשר לבחון תהליכי התנגדות וחתרנות בתוך קונטקסט של חברה היררכית וסמכותנית.

מחקר זה ניסה להוסיף על ספרות המחקר הדלה סביב התקשורת החרדית, והוסיף הבנה אודות עיתונים חרדיים ככלים המכוונים זהות והבנה אודות מערכת היחסים בין שלושת העיתונים הגדולים במגזר החרדי. מאבקים של "יתד נאמן" ו"המודיע" בעיתון "משפחה" נובע משיקולים רחבים יותר מאשר שיקולים תקשורתיים צרים.¹, שכן כאמור העיתונות החרדית נתפשת ככלי המגדיר זהות. יוצא אפוא שהעיתונים השונים נאבקים זה בזה על עיצוב דמותה של החברה החרדית במאה ה-21.

לאור הספרות התיאורטית והממצאים נראה כי החברה החרדית מצויה תחת תהליך של יציאת חרדים אל עבר התערות גבוהה יותר בחברה הכללית באמצעות השכלה גבוהה ותעסוקה. תהליכים עמוקים אלו עדיין בעיצומם והם תלויים הן ב"תנאי השטח" בה מתקיימת החברה החרדית, והן במגמות פנים-קבוצתיות. לעיתונות השפעה רבה ביצירת תהליכים מורכבים ועמוקים מעין אלו, וזאת על ידי יצירת שיח שמשנה תודעה ומשנה התנהגות בפועל.

עיתונות אלטרנטיבית לא חייבת להתקיים בשוליים של חברה, אלא היא יכולה להיות מאד נפוצה, ממוסדת וממוסחרת ועדיין להישאר אלטרנטיבית בשל תכניה החתרניים והמציאות החלופית אותה היא מעוניינת ליצור. מחקר זה חשף את המכניזמים המסייעים ביצירת שיח אלטרנטיבי בעיתון המייצג קבוצה חברתית "אלטרנטיבית".

ממחקר זה עולה כי מומלץ למתווי המדיניות לחבור לקולות האלטרנטיביים המבוססים בקרב הציבור החרדי ולא להסתפק בהכתבת מדיניות מ"למעלה", אשר לעיתים קרובות נתקלת בהתנגדות חזקה בקרב ציבור זה. חבירה ליצרני השיח האלטרנטיבי הסוחף בימים אלו את הציבור החרדי עשויה לסייע למדינה המעוניינת ביציאת חרדים לעבודה, להשכלה, לשירות צבאי וללימוד לימודי ליב"ה, ובכך לממש את מטרותיה. אולם חבירה זו צריכה להיעשות בזהירות, שכן הציבור החרדי חשדן מאוד כלפי גורמים חיצוניים המנסים להנמיך את חומות קהילה זו.

בנוסף, ממצאי מחקר זה מעודדים את מכתבי המדיניות שלא רק להסתמך על דעתה ופועלה של ההגמוניה בחברה החרדית, אלא גם לקיים יחסים עם הקולות האלטרנטיביים הנשמעים בקרב ציבור זה, שכן אין מדובר בקולות שוליים, אלא בקולות מאוד חזקים ורחבים על אף היותם "אלטרנטיביים".

מחקר זה לא חף ממגבלות: במהלך כתיבת העבודה עלתה התלבטות בנוגע לבחינת אתרי האינטרנט החרדיים (כדוגמת אתרי האינטרנט "בחדרי חרדים" ו"כיכר השבת"), וזאת משום שאתרים אלו מייצרים שיח יותר ליברלי אף מזה של עיתון "משפחה", ומשום שספרות המחקר נוטה להספיד את העיתון המודפס ככלי תקשורת אלטרנטיבי וטוענת כי רובו של השיח האלטרנטיבי עובר היום אל המדיום האינטרנטי. ואולם מחקר זה בחר שלא להתייחס למדיום האינטרנט, שכן האתרים החרדים נשלטים גם על ידי הציבור החילוני, ולכן ספק אם השיח שנוצר בהם מייצג נאמנה את הציבור החרדי. כמו כן, הואיל והציבור החרדי עדיין חשדן וחושש מהמדיום האינטרנטי, פחות אנשים צורכים אותו, ומכאן שגם השפעתו מצומצמת יותר. יחד עם זאת, ניכר שדפוסי הצריכה של החרדים את האינטרנט במגמת עלייה, ולכן יש מקום בעתיד לבחון את השפעתו של מדיום זה על הקהילה החרדית בכל הקשור ביציאת חרדים את חומות קהילתם.

מגבלה נוספת של מחקר זה היא תהליך הפרשנות שבאמצעותו זוהו ארבע האסטרטגיות ליצירת שיח אלטרנטיבי ומידת התוקף החיצוני שלהן. במילים אחרות, יתכן והאסטרטגיות הללו נכונות למקרה זה בלבד ואו לנקודת זמן זו. מחקר עתידי צריך להתמקד בשאלה האם ניתן לזהות אסטרטגיות אלו במקרים נוספים הן במדיום תקשורתי אחר והן בסביבה תקשורתית אחרת.

בהקשר זה, חשוב גם לציין כי ארבע האסטרטגיות דרכן מייצר עיתון "משפחה" שיח אלטרנטיבי מתקיימות באופן דיאכרוני זו לצדה של זו. ואולם נראה כי מגמת העיתון היא מעבר לאסטרטגיה הרביעית והיא אסטרטגיית ה"טבעון" בלבד, וזאת משום שעיתון "משפחה" מעוניין ליצור את

דמותו האידיאלית של החרדי, זה החכם בתורה, המשכיל ובעל האמצעים, ובכך לייצר הגמוניה חרדית חדשה. אולם השערה זו תוכל להיבחן רק בפרספקטיבה של זמן במחקרים עתידיים.

כמו כן, מחקר עתידי יוכל לבחון, אם שילוב בין מה שבמשך שנים נתפש כסתירה - חרדיות אל מול השכלה אקדמית - יחזק את הקהילה החרדית ויאפשר לחרדים רבים יותר שאינם מעוניינים ללמוד תורה להישאר בתוך העולם החרדי, או שמא הדבר ימוסס את החברה החרדית אל תוך הציבור הכללי, כפי שההגמוניה החרדית במשך הדורות חששה וחוששת מפניו.

רשימה ביבליוגרפית

Atton, C. (2007). Current Issues in Alternative Media Research. *Sociology Compass* 1/1, 17-27

Bernard B. (2004). What "Missing the Newspaper" Means. In Peters Dirham & Simonson Peter (eds), *Mass Communication Research*. (Pp. 254-262). Oxford: Rowman & Littlefield Publishers, INC

Blommaert, J. and Bulcaen, C.(2000). Critical Discourse Analysis. *Annual Review of Anthropology* 29, 447-466.

Coyer, K. and Dowmunt, T. (2007). Introduction In: K. Coyer, T. Dowmunt and A. Fountain (eds.), *The Alternative Media Handbook*. (Pp 1-12). Abingdon: Routledge.

Fairclough, N. (1992). *Discourse and Social Change*. Cambridge U.K: Polity Press.

Fairclough, N. (1989). *Language and Power*. London and New York: Longman.

Fraser, N. (1997) Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy. In C. Calhoun (ed.), *Habermas and the public sphere*, London: MIT Press.

Hall, s. (1990). Cultural Identity and Diaspora. In J. Ruthford (ed.). *Identity, Community, Culture and Distance*. (Pp. 222-237). London: Lawrence and Wishart.

Lakoff, G. (2004). *Don't think of an elephant- Know your values and Frame the debate*. White River Junction: Chelsea Green Pub. Co.

Phillips, A. (2007). The Alternative Press. In: K. Coyer, T. Dowmunt and A. Fountain (eds.), *The Alternative Media Handbook*. (Pp 47-58). Abingdon: Routledge.

Van Dijk, T.A. (2001). Discourse and Narrative. In D. Schiffirin, D. Tannen and H.E Hamilton (Eds.), *The Hand book of Discourse Analysis*. (Pp. 352-371). Malden MA: Blackwell Publisher Inc.

Van Dijk, T.A. (2002). Multidicipilnary CDA: A plea for diversity. In R. Wodak and M. Meyer (Eds.) *Methods of Critical Discourse Analysis*. (Pp. 95-120) London: Sage

Van Dijk, T.A. (2008). *Discourse and Power Contributions to Critical Discourse Studies*. Houndsmills: Palgrave MacMillan

גבל, א. (2009). עיתון ככלי להבניית זהות פוליטית וקהילתית: המקרה של נקודה. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

גל, ר. ומלאך, ג. (2012). שילוב חרדים: מודל, תסריטים ומיפוי. חיפה: מוסד שמואל נאמן-הטכניון.

זטקובצקי, א. וגל, ר. (2012). הדרך לשילוב: נייר מדיניות לעידוד השתלבות האוכלוסייה החרדית בשוק העבודה. חיפה: מוסד שמואל נאמן-הטכניון.

זיכרמן ח. וכהנר, ל. (2012). חרדיות מודרנית- מעמד בנינים חרדי בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

זיכרמן, ח. וכהנר ל. (2012). חרדיות מודרנית- מעמד בנינים חרדי בישראל. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

כהונאי, ס. (2004). שילוב המגזר החרדי בשוק העבודה: תמונת מצב ומשמעויות. ירושלים: הכנסת, מרכז מחקר ומידע.

לופו, י. (2003). מפנה בחברה החרדית, הכשרה מקצועית ולימודים אקדמיים. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות בע"מ.

מלאך, ג. וכהן, ב. (2012). *חרדים לאקדמיה: לימודים אקדמיים בחברה החרדית*. תל אביב: התאחדות הסטודנטים בישראל.

נסים, ל. (2012). האחריות כלפי האחר: לשאלת ייעודה של חברת הלומדים במורשת הרב עובדיה יוסף. בתוך: ק. קפלן ונ. שטדלר (עורכים), *מהישרדות להתבססות בחברה החרדית בישראל ובחברה*. (עמ' 233-251). ירושלים: מכון ון ליר לחקר ישראל והוצאת הקיבוץ המאוחד.

נריה בן-שחר, ר. (2002). *דמות האישה בעיתונות החרדית*. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

נריה בן-שחר, ר. (2008). *הנשים החרדיות ותקשורת ההמונים בישראל, דפוסי חשיפה ואופני קריאה*. ירושלים: האוניברסיטה העברית בירושלים.

נריה בן-שחר, ר. (2012). יתד נאמן מייצג אותנו, המודיע מעניין אותנו, ואת המשפחה אנחנו אוהבים. בתוך: ק. קפלן ונ. שטדלר (עורכים), *מהישרדות להתבססות: תמורות בחברה החרדית בישראל ובחברה*. (עמ' 164-137). ירושלים: מכון ון ליר לחקר ישראל והוצאת הקיבוץ המאוחד.

עזר, ח. (2010), שיח רפלקטיבי ככלי למחקר עצמי בידי המורה- החוקר: ניתוח שיח ביקורתי בתוך: ע. קופרברג (עורכת), *חקר הטקסט והשיח ראשומון של שיטות מחקר*. (עמ' 189-165). באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב.

פרידמן, י., שאול-מנע, נ., פוגל, נ., רומנוב, ד., עמדי, ד., פלדמן, מ., ואחרים (מרץ 2011). *שיטות מדידה ואמידת גודלה של האוכלוסייה החרדית בישראל*. ירושלים: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

פרידמן, מ. (1991). *החברה החרדית- מקורות, מגמות ותהליכים*. ירושלים: מכון ירושלים לחקר ישראל.

קליין-אבישי, ח. (2012). *מערכת ההשכלה הגבוהה בישראל 2012: נתיב לצמיחה*. ירושלים: המועצה להשכלה גבוהה והוועדה לתכנון ותקצוב.

סקדי, א. (2010). *מילים המנסות לגעת מחקר איכותני- תאוריה ויישום*. תל אביב: הוצאת רמות-אוניברסיטת תל אביב.

תניך, ספר יהושע, פרק ח'.

<http://www.mishpacha.com/Browse/Article/75/Who-Will-You-Reach>

אתר עיתון "משפחה". תאריך כניסה : 4/10/2013.

[http://www.moital.gov.il/NR/exeres/0BD8D053-0C0A-4A73-A5E7-](http://www.moital.gov.il/NR/exeres/0BD8D053-0C0A-4A73-A5E7-F9B9FE5109F0.htm)

[F9B9FE5109F0.htm](http://www.moital.gov.il/NR/exeres/0BD8D053-0C0A-4A73-A5E7-F9B9FE5109F0.htm)

אתר משרד התמ"ת. חרדים לעתידים מימון לימודים אקדמאים ודמי קיום. תאריך כניסה

.9/4/2013

<http://www.cbs.gov.il/www/publications/tec25.pdf>

הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה שיטות מדידה ואמידת גודלה של האוכלוסייה החרדית בישראל

תאריך כניסה, 13/2/2013

גיליונות משפחה :

גרנות א. (1 ינואר 2004). השיגור הצליח בזכות השבת. *משפחה*, 634. עמ' 29.

אנשין, נ. (19 פברואר 2004). ליצי ליצנות. *משפחה*, 640. עמ' 4.

שולמן א. (17 ינואר 2008). יש ליצור אלטרנטיבה לנושרים ששיטת הלימודים בישיבות אינה

מתאימה להם. *משפחה*, 838. עמ' 18-24.

אפיק, ח. (31 ינואר 2008). מבחן הולצר. *משפחה*, 840. עמ' 44-49.

רוזנבלום, י. (7 פברואר 2008). לקרוא ולהרהר. *משפחה*, 841. עמ' 18.

אייכלר י. (22 יוני 2008). קול ישראל- ידידים אומרים אמת. *משפחה*, 860. עמ' 18.

- רוזנבלום י. (14 אוגוסט 2008) ההגנה הטובה ביותר. *משפחה*, 867. עמ' 14.
- שוסלנד מ. (4 נובמבר 2008). "ברירה גורלית". *יתד נאמן*, 626. עמ' 27.
- אפיק ח. (1 ינואר 2009). ויעמד פנחס ויתפלל. *משפחה* 886. עמ' 70-71.
- פוקס ה. (12 פברואר 2009). אמה של מלכות. *משפחה*, 892. עמ' 42-29.
- מייזל ל. (14 מאי 2009). התשובה החרדית לסרטן? *משפחה*, 905. עמ' 24-29.
- רוזנבלום יונתן (10 ספטמבר 2009). אובדן הציבור החילוני. *משפחה*, 922. עמ' 18.
- שולמן א. (21 ספטמבר 2010). מה העבודה הזו לכם. *משפחה* 974. עמ' 6-8.
- פרדס ש. (21 ספטמבר 2010). עובדות יותר מקבלות פחות. *משפחה*, *מוסף חרדים* 2010. עמ' 38-39.
- זילברשלג ד. (21 ספטמבר 2010). כלכלה או קלקלה. *משפחה*, *מוסף חרדים* 2010. עמ' 4.
- בן דב, א. (21 ספטמבר 2010). הפרטנרים האמיתיים שלי. *משפחה*, *מוסף חרדים* 2010. עמ' 6.
- וסרמן י. (21 ספטמבר 2010). מגילת העצמאות החרדית. *משפחה*, *מוסף חרדים* 2010. עמ' 34-36.
- אפשטיין י. ופרדס ש. (21 ספטמבר 2010). קובלים בחברה בע"מ. *משפחה*, *מוסף חרדים* 2010. עמ' 26-28.
- שולמן א. (21 ספטמבר 2010). מה העבודה הזו לכם. *משפחה*, 974. עמ' 6-8.
- ארליך א. (21 ספטמבר 2010). אנו מאשימים בזאת. *משפחה*, *מוסף חרדים* 2010. עמ' 12-25.
- גרנביץ גרנות א. ופוקס ינון (21 ספטמבר 2010). חרדים לשירותך. *משפחה*, *מוסף חרדים* 2010. עמ' 46-48.
- וסרמן י. (21 ספטמבר 2010). חרדים לפרנסתם. *משפחה*, *מוסף חרדים* 2010. עמ' 8-9.
- וסרמן י. (21 ספטמבר 2010). חרדים לפרנסתם. *משפחה*, *מוסף חרדים* 2010. עמ' 8.
- שולמן א. (14 אפריל 2011). כחוט השני שפתותך. *משפחה*, 999. עמ' 26-43.
- רוטנברג נ. (18 אפריל 2011). והצלחתי: הגאולה החמישית. *משפחה*, *שלושים לכת*. עמ' 4-5.

דרעי א. (18 אפריל 2011). דרעי לא אריה. *משפחה, מוסף שלושים לבח*. עמ' 31.

דרעי א. (24 אפריל 2012). מקפצה חרדית. *משפחה, 1047*. עמ' 20.

גרילק מ. (20 דצמבר 2012). חרדי עומל לפרנסתו- חרדי חדש? *משפחה, 1087* עמ' 10.

דמן ד. (10 ינואר 2013). *משפחה, 1090*. עמ' 62.